

UNIVERSITETET I BERGEN

INSTITUTT FOR ARKEOLOGI, HISTORIE, KULTUR- OG RELIGIONSVITENSKAP

Bygdenes våkne, hygieniske samvittighet

Nasjonalforeningens reisesøstervirksomhet i
mellomkrigstiden

Elise Nicolaisen

Våren 2010

Forord

Det er mange som skal ha takk for hjelpen de har gitt meg med dette prosjektet. Først vil jeg takke min veileder Astri Andresen for suveren hjelp med oppgaven og inkludering i fagmiljøet. Jeg har satt veldig pris på det! Takk også til veilederne og studentene på masterseminaret *Individ, kultur og samfunn etter 1800*.

En helt spesiell takk rettes til Ole Georg Moseng, som på frivillig basis har fulgt prosjektet, inspirert og veiledet meg.

I tillegg må gjengen i ”masterkroken” nevnes – takk for mye moro!

Sist, men ikke minst, tusen takk til min samboer Thomas for unik støtte!

Bergen 18.mai 2010

Elise Nicolaisen

Innhold

1. Innledning	5
Tidligere forskning og begrunnelse for mitt prosjekt.....	6
Avgrensning av prosjektet.....	9
Problemstillinger og disposisjon	10
Forskningslitteratur og teori	13
Sosialhygiene, folkehelse og opplysning	13
Kjønn og profesjoner.....	16
Kildene: Muligheter og begrensninger	17
Ideal og realitet.....	18
2. Hva var reisesøstervirksomheten?	19
Bakgrunn	19
Nasjonalforeningen, lokale foreninger og distriktshelsearbeidet	19
Reisesøstervirksomheten	20
Med vitenskapen som grunnlag.....	21
Arbeidet	23
” Vandrelærerens oppgave er at spre opplysning (···)”	24
” (···) samarbeide med sykepleierskene paa de steder de besøker (···)”	26
” (···) gjør[e] optegnelser om alt hvad der kan være av interesse for Nationalforeningen at faa kundskap om (···)”	27
” (···)et kuffertliv.”	28
Hvorfor reisesøstervirksomhet?	30
En omdiskutert virksomhet	32
I periferien av Nasjonalforeningens arbeidsfelt?.....	32
En varm forkjemper vinner frem.....	34
Et komplisert felt	36
3. Reisesøstrenes møte med lokalsamfunnene	39
Hvilke forhold møtte reisesøstrene?.....	39
Møtet med dem som skulle opplyses	40
Ønsket om en varig endring	41
Problemet - om opplysningsprosjektet og dem som skulle opplyses	42
Gjennomføringen av opplysningsprosjektet: Forelesning eller dialog?.....	46

Møtet med sykepleierne	53
Møtet med legene og de lokale foreningene	61
Problemene med å være underlagt legene, foreningene og helserådet.....	61
Samarbeid.....	66
Konklusjon: Ønsket om påvirkning og nødvendigheten av samarbeid.....	68
4. Forholdet mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen	69
Kontroll eller selvstendighet?.....	70
Å kontrollere kontrollørene	71
Selvstendighet - relativ frihet for reisesøstrene?	77
Informasjonsutveksling	79
Reisesøstrene som informasjonsledd	79
Reisesøstrenes ekspertise og erfaring som ressurs	80
Nødvendigheten av et godt og åpent forhold	85
Konklusjon: Mer enn et verktøy.....	87
5. Konklusjon.....	88
Hva ville jeg svare på?	88
Hvilke svar fikk jeg?	88
Ved veis ende	92
Abstract	94
Bildeliste	95
Litteraturliste.....	96
Kildeliste.....	100
Vedlegg	102

1. Innledning

Vi skal søke å være bydenes våkne, hygieniske samvittighet (...)¹. Reisesøster Marie Stensland.

Det omfangsrikeste og ganske sikkert mest effektive opplysningsarbeide er (...) utført av foreningens hygieniske vandrelærere.² Dr. Birger Øverland

Reisesøster Marie Stenslands karakteristikk av hva en sykepleier burde være, lånte hun fra overlege Klaus Hanssen, pioner i tuberkulosearbeidet, stifter og formann av *Den norske nationalforening mot tuberkulosen*. Dr. Birger Øverland uttalte seg om en spesifikk gren av Nasjonalforeningens sykepleierkorps, de hygieniske vandrelærerne eller, mer uformelt brukt, reisesøstre. Øverland var foreningens sekretær gjennom 30 år og en velkjent skikkelse i medisinemiljøet. Hva var denne virksomheten, som hentet slike lovord fra så anerkjente personer? Konnotasjonene til ordet søster setter oss på sporet av at det er en sykepleier, og reise antyder mobilitet. De var ikke bare sykepleiere, men også lærere, og hygienens speiler et prioritert tema. Reisesøstre var altså omreisende sykepleiere som fungerte som lærere i hygiene. De var ansatt av de frivillige foreningene i Norge, og virksomheten foregikk hovedsakelig i mellomkrigstiden. Alle de tre største frivillige foreningene på den tiden, *Den norske nationalforening mot tuberkulose* (heretter Nasjonalforeningen), *Norske kvinners sanitetsforening* (heretter NKS) og *Røde Kors*, hadde reisesøstre. Hovedoppgaven deres var å reise rundt i landet og drive helseopplysning i regi av deres forening, men de hadde også en rekke andre oppgaver, som for eksempel sykepleie, veilednings- og kontrollfunksjoner og organisasjonsbygging.³ Disse foreningene hadde gjerne en sentral styrelse og lokallag eller kretser rundt om i landet, som sorterte under sentralstyret. Reisesøstre var ansatt av foreningene sentralt, og ble sendt ut på reiser i landdistriktene. De var sjeldent i byer. Hver søster hadde gjerne sitt hovedområde, for eksempel Sørlandet eller Nord-Norge, men samlet sett dekket virksomheten hele landet. Det kan se ut til at hver forening i gjennomsnitt hadde to til fem reisesøstre om gangen. Antallet reisesøstre var altså ikke så høyt, men virksomheten favnet bredt både geografisk og i omfang.

¹ Foredraget "En søsters opgaver i kampen mot tuberkulosen" skrevet og fremført av reisesøster Marie Stensland på Nasjonalforeningens søsterstevne i 1929. Publisert i *Meddelelser* 1929 Søsteravdelingen: XIX – XXVI.

² Årsberetning 1919. *Meddelelser*, februar 1920: 2.

³ Arbeidsoppgavene beskrives i kapittel to.

Denne mastergradsoppgaven skal ta for seg reisesøstervirksomheten til én av de norske frivillige foreningene i mellomkrigstiden, nemlig Nasjonalforeningen. Det overordnede målet vil være å undersøke samspillet mellom de ulike aktørene som tok del i denne virksomheten. Hvordan samarbeidet disse aktørene, og hva var reisesøstrenes rolle i dette samspillet? En utdyping av problemstillingen følger nedenfor, men først skal prosjektet plasseres i et forskningsfelt, begrunnes og avgrenses ytterligere.

Tidligere forskning og begrunnelse for mitt prosjekt

Reisesøstervirksomheten har gjerne blitt behandlet som deler av større historieverk om tuberkulose, de frivillige foreningene eller sykepleie, men få av dem har foretatt en dyptgående analyse av dette arbeidet. Teemu Ryymin, Ida Blom, Ingunn Elstad og Torunn Hamran har skrevet om reisesøstervirksomheten som en del av større program i sykdomsbekjempelsen generelt og tuberkulosebekjempelsen spesielt.⁴ Alle behandler de frivillige organisasjonenes rolle, og knytter an til et nasjonalt perspektiv. Ryymin og Elstad/Hamran har spesielt fokus på tuberkulosebekjempelsen i Nord-Norge, men knytter dette i stor grad opp til landet som helhet. Blom tar for seg Bergen og skriver om tre systemer i tuberkulosearbeidet i perioden 1900–1960.⁵ Systemene kalles det uformelle, det frivillige og det offentlige og inndelingen er aktørbasert. Systemene speiler henholdsvis familie/nærmiljø, de frivillige organisasjonene og stat/kommune som aktørene i omsorgen for den tuberkuløse. Alle behandler reisesøstervirksomheten som en opplysningsvirksomhet som handlet om å nå ut til allmuen.⁶ ”Vandrelærerne, (...) ble utsendt av Nasjonalforeningen sentralt for å oppsøke allmuen for opplysning og kontroll.” skriver Teemu Ryymin og peker på det oppsøkende elementet i virksomheten.⁷ Dette førte dem gjerne inn i hjemmene til allmuen, ett trekk ved virksomheten som alle forfatterne nevner. Ryymin hevder at reisesøstrene hadde en kontrollfunksjon som innebar at de skulle inspisere hjemmene og se til at de hygieniske forhåndsreglene ble fulgt.⁸ Han skriver også at denne funksjonen ble nedtonet i forhold til opplysningsvirksomheten sist på 1920-tallet.⁹ I verkene om foreningenes historie nevnes reisesøstervirksomheten, men den behandles ikke inngående.¹⁰

⁴ Ryymin 2009 og 2005, Blom 2002 og Elstad og Hamran 2006.

⁵ Blom 1998.

⁶ Ryymin 2009: 121 og 151, Blom 2002: 74 og Elstad og Hamran 2006: 412–13.

⁷ Ryymin 2009: 120.

⁸ Ryymin 2005: 96.

⁹ Ryymin 2009: 152.

¹⁰ Schram 1995 for NKS, Erichen 1960 for Nasjonalforeningen og Sæter 1965 for Røde Kors.

Ole Georg Moseng vier et kapittel i sitt verk om Norsk sykepleierforbund og sykepleiernes historie til én av Nasjonalforeningens reisesøstre Han er dermed den som tar det dypeste dykket i reisesøstrenes historie.¹¹ Gjennom hele kapittelet forteller han en rekke små historier om reisesøster Antonie Sandviks opplevelser, om kontakten mellom henne og Nasjonalforeningens sekretær, Birger Øverland, og om andres opplevelse av virksomheten. Han får på denne måten tegnet mange bilder av denne reisesøsteren og nettverket rundt hennes virksomhet. Moseng løfter også blikket fra dette perspektivet ved å se på helsetilstandene i mellomkrigstiden og på hvordan en annen av Nasjonalforeningens reisesøstre, Dikka Bruu, arbeidet.¹² Bruu trekkes frem som en opprørsk og radikal motpart til Sandvik, som fremstilles som ydmyk og varsom i sin reisesøstervirksomhet.¹³

Så vidt jeg vet, er det bare disse verkene som behandler reisesøstervirksomheten spesielt. Det finnes derimot en god del litteratur om beslektede emner, som kan være til hjelp for å kontekstualisere denne virksomheten. Disse beslektede emnene er særlig sykepleie generelt, de frivillige organisasjonenes arbeid, helsepolitiske tiltak og helsetilstanden i landet. Jeg vil spesielt trekke frem Aina Schiøtz' bok om helsevesenet i Norge 1850–2003. Det er delene om profesjonenes utvikling, om helseopplysning og folkehelsen som har vært spesielt nyttige for dette prosjektet.¹⁴

Få har behandlet reisesøstervirksomheten inngående, men den utgjør et interessant studieobjekt. Reisesøstrene var riktig nok få om gangen, men arbeidet deres favnet vidt, både geografisk og i omfang.¹⁵ For å ta et eksempel besøkte en enkelt reisesøster 165 kretser og holdt 354 foredrag for til sammen 25.497 tilhørere i løpet av åtte måneder.¹⁶ Selv om aktiviteten ikke alltid var like omfattende som i dette eksemplet, må reisesøstervirksomheten ha berørt svært mange mennesker. Reisesøstrene arbeidet gjerne seks til sju dager i uken, året rundt, med unntak av noen ukers ferie til jul og på sommeren, samt fravær ved sykdom og liknende. De var stadig på reise, og tilbrakte fra to til åtte dager på hvert sted de besøkte.¹⁷ Dette var altså en omfattende virksomhet hvis man tar i betraktning antall ansatte reisesøstre, deres hyppige forflytning og antall foredrag, demonstrasjoner og hjemmebesøk de har holdt.

Videre kan man se at opplysningsarbeidet ble sett på som en særs viktig del av de frivillige organisasjonenes arbeid, så vel som at det var en fremtredende tendens ellers i

¹¹ Moseng 2009a.

¹² Moseng 2009a: 16ff og 47ff.

¹³ Moseng 2009a: 47 og 53.

¹⁴ Schiøtz 2003a, særlig kapittel 3–8.

¹⁵ Se vedlegg 1: Nasjonalforeningens reisesøstervirksomhet 1911–47.

¹⁶ Udatert brev, trolig sendt i juni 1930, fra Dikka Bruu til Birger Øverland. RA PA 1245 Gb 0001.

¹⁷ Dette er et anslag. Reisesøstrene kunne også være lengre eller kortere på de ulike stedene.

mellomkrigstiden og perioden før.¹⁸ Nasjonalforeningen fastslo i 1928 at ”Opplysningsarbeidet har inntatt første plass på programmet.”¹⁹ Reisesøstervirksomheten var et prioritert felt innen opplysningsarbeidet i de frivillige organisasjonene. Nasjonalforeningen fremhevet gjerne reisesøstrenes innsats i sine årsmeldinger. Samtidig viser budsjetter og regnskap for Nasjonalforeningen i mellomkrigstiden at posten ”Hygieniske vandrelærere” inntok andre eller tredjeplass på utgiftspostene i mange av disse årene.²⁰

En annen grunn til at det kan være viktig å undersøke denne gruppens virksomhet, er at de kan sies å gi en annen dimensjon til helseopplysningsarbeidet. Det skulle brukes flere og mer aktive strategier for å påvirke folket. Reisesøstrene skulle ikke bare forelese og dele ut brosjyrer, som vanlige foredragsholdere, eller dra på hjemmebesøk som sykepleiere vanligvis gjorde. De skulle gjøre begge deler, og grep inn i folks hverdag på en annen og mer direkte måte gjennom demonstrasjoner, hjemmebesøk og samtaler.²¹

Dette tyder på at det er ønskelig med et forskningsarbeid på reisesøstervirksomheten. Her er det et fenomen det finnes mange kilder om, som tydelig ble oppfattet som en viktig del av helseopplysningen i de frivillige foreningene, men som det er forsket relativt lite på.

Jeg vil også argumentere for at denne oppgaven vil ha en annen tilnærming enn det som er vanlig til Nasjonalforeningens historie. I mange av verkene om foreningen har fokuset vært ledelsen av foreningen og hvilken politikk og agenda foreningen sentralt har hatt.²² Andre, for eksempel Elstad og Hamran, har arbeidet mest med det lokale livet, for å bruke deres eget uttrykk.²³ Lokalsamfunnene, menneskene der og deres innsats i kampen mot sykdommene er hovedelementene i deres fremstilling, selv om boken også tar for seg andre perspektiv. Dette prosjektet skal ta for seg en spesiell gruppe innenfor Nasjonalforeningen, se på deres arbeid og på relasjonene til både arbeidsgiveren og aktørene i lokalsamfunnene de besøkte. Det blir viktig å undersøke strømmen av påvirkning.²⁴ Var det slik at reisesøstrene bare foreleste og belærte lokalsamfunnene, eller ble hun påvirket av dem? Var hun en videreformidler av kunnskap til lokalsamfunnene eller formidlet hun også til foreningen? Slik

¹⁸ Se for eksempel Schiøtz 2003a Del I, kapittel 3 og 7.

¹⁹ Styremøte 1926–28. RA PA 1245 Aa L0001.

²⁰ Se vedlegg to: *Nasjonalforeningens bevilgninger til reisesøstervirksomheten (et utvalg)*.

²¹ Se kapittel to og tre.

²² Se for eksempel Ryymin 2009: 21, Rogstad 1997 og Erichsen 1960.

²³ Elstad og Hamran 2006:12.

²⁴ Her har jeg blitt påvirket av et foredrag som den franske forskeren Pierre-Yves Saunier holdt i Bergen 23.10.2009 om hvordan organisasjoners historie ofte skrives. Hans hovedpåstand var at det gjerne var en måte å skrive om organisasjoner på, og det var ovenfra og ned. Hans ønske var at organisasjonshistorie skulle kunne skrives på andre måter, for eksempel ved å undersøke de ansatte, eller hvordan kunnskap og lignende forflyttet seg innad og mellom organisasjoner.

sett kan man si at prosjektet har et ”flerveisperspektiv”, fremfor et ”ovenfra og ned” – eller ”nedenfra og opp” – perspektiv.

Avgrensning av prosjektet

På tidligere stadier av arbeidet med denne oppgaven forsøkte jeg å vurdere kildesituasjonen for alle de tre foreningene. Nasjonalforeningen har et eget arkiv, som er overlevert til Riksarkivet i Oslo. Arkivet er stort og fyldig med tanke på kilder om reisesøstervirket. Det er også oversiktlig ordnet i detaljerte underserier. Medlemsbladet *Meddelelser fra den norske nationalforening mot tuberkulosen* (heretter *Meddelelser*) var også en god og lett tilgjengelig kilde. Kildesituasjonen for de andre foreningene var vanskeligere. Medlemsbladet til NKS viste seg å kunne være en givende kilde til reisesøstervirksomheten, men foreningens arkiv, som også er overlevert til Riksarkivet, var langt mer utilgjengelig enn Nasjonalforeningens når det gjaldt å finne kilder om reisesøstre. Røde kors har ikke overlevert sitt arkiv til Riksarkivet, og kontakt med foreningen gav lite å gå på. Kildesituasjonen er derfor årsaken til at jeg velger å fokusere på Nasjonalforeningen i denne oppgaven. Informasjon om de andre foreningenes reisesøstervirksomhet vil nevnes der det er mulig og virker nyttig, men hovedfokuset vil ligge på Nasjonalforeningens reisesøstervirksomhet.

Ytterligere avgrensninger vil være i tid og rom. Reisesøstervirksomheten var et tidsbestemt fenomen. Det oppstod på 1910-tallet, fortsatte hele mellomkrigstiden gjennom og litt etter andre verdenskrig. Siden forsvant ordningen med reisesøstre til fordel for andre typer virksomhet, for eksempel helsesøstre og mannlige reisesekretærer. Det er svært sparsomme kilder etter de første reisesøstre, noe som gjør at det er vanskelig å undersøke den første perioden av virksomheten grundig. Kildematerialet fra midten av 1920-årene og fremover er langt fyldigere, og oppgaven må derfor få sitt tyngdepunkt her. Det finnes også kildemateriale om reisesøstre etter krigen, men dette er klausulert. Hvis jeg skulle søkt innsyn, måtte oppgaven gjennomgå av Nasjonalforeningen og eventuelt klausuleres hvis personsensitivt materiale ble brukt. Samtidig var kildematerialet etter mellomkrigstidens virksomhet rikt og derfor har jeg valgt å avgrense prosjektet til denne perioden.

Nasjonalforeningen agerte innenfor landets grenser.²⁵ Reisesøstre var utsendt fra foreningens styre, og de skulle virke i distrikter over hele landet. De fikk sentrale retningslinjer og alle rapporterte tilbake til sekretariatet i Oslo. Det kan virke som Nasjonalforeningen la opp til liknende strategier over hele landet. Det kan argumenteres for at

²⁵ Det fantes også Nasjonalforeninger i andre land, for eksempel i Sverige, Danmark og Finland.

Finnmark var i en særstilling²⁶, men i kildene etter reisesøstrene gir dette seg stort sett utslag i beskrivelser av vanskelige forhold, heller enn spesialtilpassede strategier. På grunn av disse faktorene vil denne oppgaven ikke snevre seg inn på en landsdel, men holde perspektivet på Norge.

Det ville vært svært spennende å undersøke liknende virksomhet i andre land i en komparativ studie. Denne oppgaven skal derimot kun behandle den norske virksomheten. Årsaken til dette er igjen en vurdering av kildemateriale og tid til rådighet. En slik studie ville kreve at man satte seg inn i et adskillig større litteratur- og kildetilfang og det vil bli et for stort prosjekt for mastergradsoppgaven. Dessuten er det mye utforsket ved virksomheten i Norge.

Problemstillinger og disposisjon

Denne oppgaven tok i startfasen utgangspunkt i en modell som kan sies å ha vært en forforståelse av, eller en antakelse om, hvordan forholdet mellom aktørene ville være. Den bygde på antakelser om opplysningsvirksomheten som et hierarkisk forhold og på yrkes- og kjønns skiller mellom reisesøstrene og mannlige, medisinske autoriteter. Man kan se for seg en linje, gjerne vertikal, som man kan plassere aktørgruppene langs. Folket ble plassert i den ene enden, mens den medisinske autoriteten, representert ved legene som ledet Nasjonalforeningen, ble plassert i den andre. Øverst var legene, den medisinske eliten, lederne av Nasjonalforeningen. Nederst var objektet for virksomheten, folket som skulle opplyses og læres opp. Reisesøstrene kan plasseres inn mellom disse punktene. De sorterte under legene i Nasjonalforeningens styre, men var mest sannsynlig som en autoritet overfor folket de skulle opplyse. Man kan si at de fungerte som et mellomledd mellom Nasjonalforeningen og folket. Jeg antok at strømmen av informasjon gikk fra øverst til nederst, fra Nasjonalforeningen sentralt via reisesøstrene og til folket som skulle opplyses.

Etter hvert syntes denne modellen å bli for enkel. Strømmen av informasjon og påvirkning synes ikke utelukkende å følge denne veien, samtidig som aktørene og samspillet mellom dem fremstod som langt mer komplisert og dynamisk. Det ble dessuten problematisk å beholde "folket" som en aktørgruppe uten å differensiere. Hva med de mange lokale foreningene, legene og sykepleierne, som reisesøstrene forholdt seg til, men som ikke primært var objektet for opplysningsvirksomheten? Reisesøstervirksomheten omfattet mer enn bare reisesøstrene og allmuen som skulle opplyses og den var et samspill med flere aktører.

²⁶ Se Ryymin 2009 og Elstad og Hamran 2006.

Lokalsamfunnet virket som en bedre gruppe, for dette kunne inkludere undergruppene som nevnes over. Hovedproblemstillingen vil derfor handle om samspillet mellom aktørgruppene, men tyngdepunktet skal ligge på reisesøstrene. Disse vil i stor grad være senteret og utgangspunktet for analysen.²⁷ Hva var reisesøstrenes rolle i dette samspillet?

Strukturen i oppgaven vil være som følgende. Kapittel to skal fungere som et bakteppe for resten av oppgaven. Her skal fenomenet beskrives. Hva gikk reisesøstervirksomheten ut på og hvordan ble den utført? Samtidig skal det reflekteres over hensiktene med virksomheten. Hva kan ha vært målet med virksomheten, og hvorfor ble den prioritert i Nasjonalforeningen? Siden det er skrevet relativt lite om virksomheten, er det nødvendig å bruke plass på disse aspektene. Sist i kapittel to skal vi behandle kontekst som er relevant for å forstå virksomheten.

De neste to kapitlene skal handle om samspillet mellom aktørene på dette feltet. Reisesøstrene skal være utgangspunktet, og deres møte med lokalsamfunnene og forholdet til Nasjonalforeningen sentralt skal analyseres. I kapittel tre skal reisesøstrenes interaksjon med lokalsamfunnene undersøkes. Lokalsamfunnene bestod som sagt av en uensartet aktørgruppe. Leger, lokale foreninger, sykepleiere, jordmødre og folk som skulle opplyses regnes innenfor denne gruppen, og reisesøstrenes møte med disse kunne være svært forskjellig. Hvordan forholdt reisesøstrene seg til arbeidet og de ulike aktørene i lokalsamfunnet? Hvilket samspill var det mellom dem? Her finnes det mange aspekter som kan trekkes frem, men oppgaven vil ha fokus på formidling, påvirkning, samarbeid og kontroll. Den skal undersøke reisesøstrenes veiledningsfunksjon, påvirkningen det var ment at de skulle ha på lokalsamfunnene og diskutere om virksomheten også innebar en kontrollfunksjon. Kapitlet vil også stille spørsmål om hvilken vei strømmen av påvirkning gikk. Var reisesøstrene autoritetspersoner som upåvirkelig formidlet ("medisinsk korrekt") kunnskap? Eller lot de seg påvirke av folkene og stedene de besøkte?

Det neste kapitlet skal gå nøyere inn på forholdet mellom reisesøstrene og foreningen. Hvordan samspilte foreningen og reisesøstrene? Hva preges dette forholdet av? Kapitlet vil ta for seg to ulike sider av arbeidsforholdet. Først vil det stille noen spørsmål som rører ved temaer som makt, kontroll, frihet og selvstendighet. Var forholdet preget av sterk kontroll fra Nasjonalforeningens side eller hadde reisesøstrene relativ frihet i sitt virke? Man bør ha i minnet at reisesøstrene stort sett utførte sitt arbeid i distriktene, langt fra

²⁷ Valg av perspektiv begrunnes under avsnittet "Kildene: Muligheter og begrensninger" senere i innledningen.

foreningens sete i Oslo. Var det stor forskjell på de formelle retningslinjene og praksis i distriktene?

Videre skal det argumenteres for at forholdet mellom reisesøstrene og foreningen var langt mer enn et makthierarki, og at forholdet mellom kontroll og frihet bare er ett mulig perspektiv. I forlengelsen av kapittel tre, og som en del av oppgavens hovedfokus, skal jeg undersøke hvilken informasjonsutveksling som foregikk mellom Nasjonalforeningen og reisesøstrene. Dette knytter seg til hypotesen om at strømmen av påvirkning var komplisert og dynamisk. Formidlet reisesøstrene bare kunnskap fra Nasjonalforeningen til lokalsamfunnene eller bidro de også med kunnskap til Nasjonalforeningen?

Ett spørsmål er iøynefallende: Hvorfor et møte og et forhold? Hvorfor skal kapittel tre ta for seg reisesøstrenes *møte* med lokalsamfunnene, mens kapittel fire handler om *forholdet* mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen? Selv om målet er det samme, å belyse reisesøstrenes rolle, er det klart at et forhold favner videre enn et møte. Et forhold mellom to aktører konnoterer at begge parter er med i et samspill. Reisesøstrenes møte med lokalsamfunnene konnoterer derimot at vi skal se på én side – reisesøstrenes – ikke et dynamisk forhold.

Årsaken til reduseringen finner man i kildematerialet og i antall aktører. Lokalsamfunnets tre aktørgrupper var store og sammensatte. Dem som skulle opplyses, distriktssykepleierne og legene/foreningene – disse rommer svært mange aktører og er i seg selv vanskelig å plassere i en boks. I mange henseender er aktørene også tause i kildematerialet. Kildene som benyttes for å studere samspillet med lokalsamfunnene er stort sett produsert av reisesøstrene. De er deres beskrivelser og vurderinger. Det finnes tilbakemeldinger og responser fra lokalsamfunnene i kildematerialet, men de er sporadiske, ofte korte og i stor grad produsert av et fåtall av aktørene reisesøstrene møtte.²⁸ Det er derfor bedre å snakke om reisesøsterens møte med lokalsamfunnene enn å ta for seg å redegjøre for et forhold kildematerialet ikke kan gi grundig svar på.

På den andre siden ville det vært unaturlig å snakke om et møte mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen. Dette var et forhold, og man kan si noe om det ut i fra kildematerialet. For det første er aktøren klart identifiserbar. Birger Øverland var Nasjonalforeningens sekretær gjennom hele mellomkrigstiden og han var deres sjef. Han var dessuten langt fra taus. Kildematerialet rommer svært mange brev fra han, faktisk mange flere enn en enkelt reisesøster har etterlatt seg. Reisesøstrene og Øverland kommuniserte hyppig via

²⁸ Se kapittel tre ”Reisesøstrenes møte med lokale leger og foreninger” og kapittel fire ”Kontroll eller selvstendighet?”.

korrespondanse og mye av dette er bevart. Av disse grunnene er det mulig å snakke om et analyserbart forhold mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen.

I avslutningskapittelet vil trådene samles og delene skal sees som en helhet. Det vil også bli argumentert for at denne helheten, altså det oppgaven har tatt for seg, bare er én av mange forskningsmuligheter i forbindelse med reisesøstervirksomheten.

Forskningslitteratur og teori

Hvilke teorier har dette prosjektet blitt påvirket av og trukket nytte fra?

Sosialhygiene, folkehelse og opplysning

Sosialhygiene, folkehelse og opplysning er tre begrep som ofte går igjen når historikere skal fortelle om helsearbeidet i Norge i mellomkrigstiden.²⁹ De vil også anvendes i dette prosjektet, siden de kan være gode innfallsvinkler til å forstå reisesøstervirksomheten og målene med den. Begrepene ble brukt i mellomkrigstiden, men her tas det utgangspunktet i hva historikere gjerne legger i begrepene.³⁰ Det er samtidig viktig å merke seg at begrepene ofte settes i sammenheng med hverandre, og det vil derfor være nyttig å undersøke relasjonen mellom dem.

Sosialhygiene kan forstås som en ideologi der "(...) troen på at det sosiale miljøet i videste forstand var avgjørende for utviklingen av befolkningens og enkeltindividenes helse."³¹ Man trodde at individet kunne motstå sykdom lettere eller komme seg bedre gjennom denne ved å være sunn i utgangspunktet. Aina Schiøtz skriver at sosialhygienens var preget av "(...) en dreining fra det negative til det konstruktive, fra overbevisningen om at det er nødvendig ikke bare å avsløre sykdommer og defekter, men også å gi råd og veiledning for en sunnere livsførsel."³² Hvis man styrket individenes konstitusjon eller motstandskraft, ville man også langt på vei motarbeide sykdom. De svake skulle identifiseres og deretter begynte arbeidet for å bedre deres konstitusjon, skriver Ola Alsvik.³³ Man mente for eksempel at bedre kosthold og hygiene kunne føre til en sterkere og sunnere kropp og derfor mindre sykdom. Samtidig ble det viktig at samfunnet bidro til å legge til rette for å hindre sykdom.³⁴ Et godt eksempel på dette kan være ønsket om å forandre folks boliger, slik at disse ble sunnere å oppholde seg i. Sosialhygienens kan sies å være basis for en bred oppfatning av

²⁹ For eksempel Schiøtz 2003a, Alsvik 1991, Ryymän 2009.

³⁰ Her bygger oppgaven i stor grad på Schiøtz 2003a, Ryymän 2009 og 2005, Alsvik 1991 og Blom 1998.

³¹ Schiøtz 2003a: 226.

³² Schiøtz 2003a: 226.

³³ Se Alsvik 1991: 72.

³⁴ Schiøtz 2003a: 226.

sykdomsbekjempelse og sunnhetsfremming. Mange tiltak kunne klassifiseres som sosialhygieniske tiltak, nettopp fordi oppfattelsen av hva som fremmet sykdom eller sunnhet var vid. Denne brede strategien i forebyggingsarbeidet har blitt kalt disposisjonsprofylakse i Alsvik og Ryymin sine verk og er sentral i forbindelse med reisesøstervirksomheten.³⁵ Ryymin, som har begrepene sine fra Alsvik, har undersøkt tuberkulosearbeidet i Finnmark og mener at man kan se fire strategier i perioden 1900–60. Han sier at den første perioden, ca. 1900–1920, var preget av infeksjonsprofylaktiske strategier, som gikk ut på å bekjempe basillen. I 1920–årene mener han derimot at man benyttet disposisjonsprofylaktiske strategier, som gikk ut på å forbedre individenes motstandskraft, slik at de bedre kunne stå i mot sykdom. 1930–årene var preget av eksposisjonsprofylaktiske strategier, som gikk ut på å hindre smittespredning ved å lokalisere og uskadeliggjøre smitekilder. Etter krigen fikk de disposisjonsprofylaktiske strategiene igjen en oppblomstring.³⁶ Ryymin har argumentert for at Nasjonalforeningens arbeid endret seg noe i takt med disse endringene, men at arbeidet stort sett bygde på sosialhygiene og disposisjonsprofylaktiske strategier mellomkrigstiden gjennom.³⁷

Hvis sosialhygiene kan sies å være ideologien eller tankene bak arbeidet, kan folkehelse, eller rettere sagt, bedret folkehelse karakteriseres som et viktig mål. I likhet med sosialhygiene, er folkehelse et vidt begrep. Arbeidet mot tuberkulosen har blitt kalt det første vidtfavnende folkehelseprosjektet i Norge, men utover 1900-tallet utvides folkehelsen til mange flere arenaer.³⁸ Skolen kan nevnes som en arena, men folkehelsen skulle fremmes så å si over alt. Det ble sett på som stor fordel, og til og med en plikt, å leve sunt og holde seg frisk.³⁹ Folket måtte endre sine tankemåter og sin adferd, både for seg selv og for samfunnet. For å kunne endre seg, trengte folk bedre kunnskap. ”Alle skulle nås med den nye kunnskapen, (...)”, skriver Schiøtz, og vektlegger at disse ideene ble sett på som kunnskap.⁴⁰ Perioden var preget av ”(...) troen på at man ved kunnskap basert på vitenskapelige funn og normalstandarder (utarbeidet ut fra forestillinger om normalitet), veiledning og opplysning kunne få bukt med en rekke sykdommer, og slik gi menneskene et rikere og bedre liv.”⁴¹

Det er verdt å ta tak i et annet aspekt ved sitatet overfor; veiledning og opplysning. Hvordan skulle folkehelseprosjektet gjennomføres? Hvordan skulle kunnskapen spres?

³⁵ Alsvik 1991: 202ff og Ryymin 2009.

³⁶ Ryymin 2009: 275.

³⁷ Ryymin 2009: 161–80.

³⁸ Ryymin 2009: 25

³⁹ Schiøtz 2003a: 236–37.

⁴⁰ Schiøtz 2003a: 236.

⁴¹ Schiøtz 2003a: 236.

Hvordan kunne man påvirke ”alle”? Opplysning og veiledning synes å tegne seg som et svar hos historikerne som vi her har tatt utgangspunktet i. ”Opplysning og formaninger foregikk i alle mulige sammenhenger, (...)”, hevder Schiøtz, og Ida Blom har kalt opplysning og veiledning for ”(...) nøkkelinnholdet både i forebyggende og helbredende instans.”⁴²

Opplysning og tanker om opplysningsvirksomheten blir en av hovedbjelkene i denne oppgaven, siden reisesøstervirksomheten i hovedsak dreide seg om dette. Virksomheten kan sees som en av disse mange sammenhengene som opplysningen og formaningene foregikk i.

Disse generelle tankene om opplysning, ideologiene bak og målet med det, vil nå ledes over på en teori som kan brukes til å beskrive opplysningen og påvirkningen. Den er valgt ut fordi den synes å passe godt på reisesøstervirksomheten.

Governmentality

Opplysning ble overfor skissert som en strategi for å bedre folkehelsen. Denne strategien kan sees på som politikk, som Signild Vallgård har påpekt i sin bok *Folkesundhed som politik*.⁴³ Hun analyserer hvordan folkesunnhet har blitt fremmet i Danmark og Sverige fra 1930 frem til nåtiden. I denne boken bygger hun på Michael Foucaults teorier om makt, og da spesielt på begrepet governmentality. Maktutøvelse beskrives som forming av folks handlemuligheter, som ikke trenger å føre til ufrihet eller begrensninger.⁴⁴ Den kan ”(...) bidra til at skabe noget, som folk ønsker”, og derfor kan den ofte aksepteres.⁴⁵ Governmentality sees som en form for maktutøvelse. Vallgård bruker Foucaults definisjon og sier at governmentality er ”Den form for maktutøvelse, som handler om at overbevise de styrende om det rigtige og ønskelige i at ændre adfærd, sådan at de selv styrer deres handlinger i riktig retning, (...)”.⁴⁶ Det handler om å påvirke objektene for styringen slik at de ikke bare umiddelbart etter, men også i fremtiden, handler slik som de styrende vil.

Vallgård studerer hvordan politikere og myndigheter definerte problemer, ville utøve makt og hvordan de begrunnet ønskene om å bedre sunnhetstilstanden og forebygge sykdom.⁴⁷ Hun har en diskursiv tilgangsmåte og studerer hvordan det blir talt om disse feltene.⁴⁸ Denne oppgaven legger derimot vekt på aktører fremfor struktur og på frivillighet/det private fremfor det offentlige. Selv om Vallgårdas studieobjekt og metode er

⁴² Schiøtz 2003a: 89 og Blom 1998: 133.

⁴³ Vallgård 2003.

⁴⁴ Vallgård 2003: 13.

⁴⁵ Vallgård 2003: 13.

⁴⁶ Foucault 1972, gjengitt i Vallgård 2003: 13.

⁴⁷ Vallgård 2003: 11.

⁴⁸ Vallgård 2003: 21.

annerledes en denne oppgavens, er det givende å bruke teorien i forhold til reisesøstervirksomheten. Reisesøstrene arbeidet også med sykdom, helse og forebyggende arbeid, de definerte problemer og forsøkte å styre befolkningen. Som lærere i hygiene, skulle de gi befolkningen en lærdom som ideelt sett skulle endre deres adferd og vaner for fremtiden. Som utsendinger fra en frivillig forening uten formelle maktmidler, måtte de satse på å overbevise befolkningen om at endringene var til deres eget beste.⁴⁹

Vallgård hevder at det finnes ulike måter å styre folket på. ”Dels *appellerer* de styrende til de egenskaper og ønsker, borgerne har, dels forsøker de at *forme* borgerne ved at prøve på at skape nye egenskaper og ønsker hos dem, eller ved at forsterke dem, de allerede har.”⁵⁰ Reisesøstervirksomheten kan sies å ha fungert på begge disse måtene. Der det allerede var foreningsarbeid, sykepleiere og interesse for ”saken”, som man gjerne sa, skulle hun veilede og inspirere til videre arbeid. Der det ikke var aktivitet eller ønsket standard, skulle hun forsøke å få i gang foreninger og få folk interessert i arbeidet for bedre helse.

Aina Schiøtz har undersøkt det norske folkehelsearbeidet og pekt på liknende aspekter, riktig nok uten å bruke ordet *governmentality*. ”Det som videre springer en i øynene, er den dobbeltheten som folkehelsearbeidet representerte – mer konkret det doble budskapet om *frihet og kontroll*.”⁵¹ Folkehelsearbeidet innebar mye kontroll og begrensninger av individets frihet. ”Mennesket skulle kontrolleres fra vugge til grav, (...)”, skriver Schiøtz og påpeker at kontrollen gikk inn på svært mange arenaer av folks liv.⁵² Det doble budskapet kommer frem fordi denne kontrollen skulle føre til frihet for individene. Folk skulle få frihet fra sykdom og frihet til å planlegge familiens størrelse, og slik sett slippe unna store belastninger sosialt og økonomisk.⁵³

Kjønn og profesjoner

Oppgaven drar også inspirasjon fra forskningsfelt i medisinhistorien som behandler kjønn og profesjoner.⁵⁴ Mange har undersøkt profesjonenes status, hvordan de posisjonerte seg i forhold til hverandre og hvilken arbeidsfordeling som fantes. Det pekes gjerne på at ”de kvinnelige profesjonene”, forstått som sykepleie og jordmorhjelp, skulle underordne seg ”de mannlige”, altså legeprofesjonen. Samtidig vises det at det var en forskjell mellom ideal og

⁴⁹ Se kapittel tre for mer om dette.

⁵⁰ Vallgård 2003: 14.

⁵¹ Schiøtz 2003a: 270.

⁵² Schiøtz 2003a: 271.

⁵³ Schiøtz 2003a: 271.

⁵⁴ Se for eksempel Schiøtz 2003a og b, Marland og Rafferty 1997, Elstad og Hamran 2006.

realitet, og at de kvinnelige profesjonene i praksis fikk mer selvstendighet enn det var tiltenkt at de skulle ha. Aina Schiøtz sier det slik:

”I selve yrkesutøvelsen hadde kvinnene heller ingen autonomi, formelt sett. Legene var deres overordnede, administrativt og faglig, i institusjonene og ute i marken. I praksis var nok situasjonen ofte en annen, særlig i landdistriktene. Arbeidets art krevde selvstendighet og beslutsomhet. Slik ser vi en sammenblanding av krav om underordning og krav om selvstendighet. En særegen kombinasjon av styrke og svakhet kom til å prege de kvinnelige yrkesrollene.”⁵⁵

Disse diskusjonene og teoriene har dannet et grunnlag for dette prosjektet også, i den forstand at spørsmålet om kontroll eller relativ frihet for de kvinnelige aktørene skal diskuteres. Debattene i jordmorslitteraturen har gjerne diskutert hvilken rolle jordmoren hadde i den medisinske sfæren og i lokalsamfunnene.⁵⁶ Var hun en aktør som var sterkt påvirket av legen og medisinen som arbeidet blant folket, eller var hun en fra folket som hadde medisinsk kunnskap? Denne diskusjonen har vært med på å inspirere hovedspørsmålene i dette prosjektet: Hvilken rolle hadde reisesøstrene i samspillet mellom aktørgruppene, og hvordan posisjonerte de seg i dette samspillet?

Kildene: Muligheter og begrensninger

Kildegrunnlaget for denne oppgaven består i hovedsak av korrespondanse og reisedagbøker, men også av skriv fra ledelsen i Nasjonalforeningen⁵⁷, *Meddelelser* og et par opplysningshefter som ble gitt ut at foreningen.⁵⁸ Korrespondansen omfatter brev mellom reisesøstrene og sekretæren, men også brev mellom kassereren, Agnes Nielsen, og reisesøstrene og skriv til lokale foreninger som hovedsakelig handler om planlegging av reiseruter.⁵⁹ Det finnes også enkelte tilbakemeldinger fra lokale aktører. Reisedagbøkene var en rapport over reisene, altså ikke en dagbok ført for personlige formål, som vi gjerne er vant med i dag.⁶⁰ Alle reisesøstrene var pålagt å skrive en slik dagbok, men mange av dem har trolig gått tapt. Arkivet etter Nasjonalforeningen inneholder sju dagbøker, men disse er forfattet av kun tre av reisesøstrene. Her skrev reisesøstrene om foredrag, foreningsmøter, hjemmebesøk, basarer og så videre. Dagbøkene ble ofte vist til de lokale formennene og sendt inn til sekretariatet og styret jevnlig.

⁵⁵ Schiøtz 2003a: 170.

⁵⁶ Se for eksempel Marland og Rafferty 1997, Kjærheim 1980 og Öberg 1996.

⁵⁷ Her er det snakk om et utvalg av saker som handler om reisesøstrene i RA PA 1245 A-serien.

⁵⁸ *Meddelelser* årgangene 1910–1940, Øverland 1932 og Habritz og Øverland 1923.

⁵⁹ Gb-serien RA PA 1245. Serien inneholder korrespondanse mellom Nasjonalforeningen og sju reisesøstre, men, foreningen langt flere reisesøstre enn dem som har etterlatt seg kilder her. Se vedlegg 1.

⁶⁰ RA PA 1245 Ga-serien.

I tillegg har jeg sett på et utvalg av kilder etter NKS' reisesøstre, men disse brukes kun pragmatisk og som supplement til kildene fra Nasjonalforeningen.⁶¹

Ideal og realitet

Et vesentlig kildekritiskproblem for denne oppgaven har vært forholdet mellom ideal og realitet. Det knytter seg i stor grad til begrensningene som la grunnlaget for hva som skal analyseres i hovedkapitlene, nemlig reisesøstrenes *møte* med lokalsamfunnene og deres *forhold* til Nasjonalforeningen sentralt.⁶² Tre aktørgrupper tegnes opp; reisesøstre, Nasjonalforeningen og lokalsamfunnene, men kildematerialet er hovedsakelig produsert av to av dem, nemlig reisesøstre selv og Nasjonalforeningen sentralt. Disse partene var spesielt involvert og interessert i denne virksomheten, noe som sannsynligvis har preget hvordan virksomheten fremstår i kildematerialet. Kanskje fremstår den som viktigere og mer omfattende ved å lese dette kildematerialet enn den ble oppfattet i lokalsamfunnene? Påvirkning og ønsket om å påvirke de ulike aktørene på en bestemt måte skal diskuteres i kapittel tre, men vet man egentlig noe om hvilken påvirkning reisesøstre hadde i lokalsamfunnene? Hadde de i realiteten den påvirkningen de ideelt sett skulle ha?

Det er vanskelige, og kanskje umulige, spørsmål å svare på. Det kan argumenteres for at de sannsynligvis hadde en slik eller slik påvirkning. Reisesøstre beskriver tross alt utallige møter med forskjellige aktører og hendelser som kan sammenliknes. Men det er deres fremstilling og vurdering vi ser. Det er derfor ikke mulig å si sikkert hvilken påvirkning de hadde. Og dermed må vi tilbake på det vi kan si noe om i forhold til kildematerialet: reisesøstrenes rolle i samspillet og hennes møte med lokalsamfunnene.

⁶¹ Se kildelisten for spesifikasjon av hvilke kilder som er brukt.

⁶² Se "Problemstilling og disposisjon" i dette kapitlet.

2. Hva var reisesøstervirksomheten?

”Så en vakker dag setter jeg da ut på fjorden, - men hvorfor si en vakker dag, - de er det jo så få av, for vår og sommer blir reiseruten som regel innstillet og vi blir anbrakt i andre stillinger. Nei, la mig heller si, en stormfull dag, mens sjøen går hvit, setter jeg ut fjorden med 60 kg bagasje, 300 lysbilledplater, apparat og alt vedrørende sykedemonstrasjoner.

Stormen øker på, reisen tar mange timer, og motet, som var så stort til å begynne med, synker etterhvert som sjøsykens kvaler innfinner sig.

Endelig i bælmørke stanser båten. Jeg er sovnet på en benk – og båtsmannen roper inn, at vi er fremme. Og så tumler jeg ned på mellemdекket, fryser og hakker tenner, smyger imellem tønner og kasser, glir kanskje et par ganger i silderispet – før jeg og bagasjen blir lempet ned i førerbåten.

Øieblikket må nytes mens den er i dypet, for snart hever den seg på bølgens topp – og så befinner jeg meg da mellem varer og kjyr i førebåten, mens sterke armer ror båten i land. (...) Det blinker et lys i det fjerne. En gammel kone med lykt i hånden står tålmodig nede i fjæren og venter. Det er sanitetsforeningens trofaste formann gjennom mange år.”⁶³

Slik velger Elise Knudsen, reisesøster for NKS gjennom 13 år, å fremstille reiselivet for leserne av medlemsbladet *Folkehelsen*. Knudsen representerte en annen forening enn den som skal være i fokus her, men livet på reisefot var må ha vært relativt likt på tvers av foreningene. Reisesøstrene har alt blitt beskrevet som omreisende sykepleiere som fungerte som lærere i hygiene. Dette kapitlet skal gå mer i dybden. Hva var reisesøstervirksomheten? Hva kan ha vært årsakene til at Nasjonalforeningen engasjerte reisesøstre?

Bakgrunn

Nasjonalforeningen, lokale foreninger og distriktshelsearbeidet

Den norske nasjonalforeningen mot tuberkulosen ble stiftet 29.juni 1910. Foreningen skulle arbeide med en rekke oppgaver i kampen mot tuberkulosen, for eksempel opplysningsvirksomhet, drift av pleiehjem og sanatorier og samarbeid med det offentlige.⁶⁴ Den viktigste grunnen for opprettelsen var i følge stiftelsesdokumentet ”(...) savnet av en fælles organisation for det hele land, som kunde danne midtpunkt for alt det spredte arbeide og bringe enhed og kraft ind i dette, virke opmuntrende, hvor interessen ligger nede, veilede og gi raad til de enkelte foreninger og efter evne støtte deres bestræbelser”.⁶⁵ Det ble understreket at arbeidet mot tuberkulosen var påbegynt, men hvis det skulle bli effektivt måtte

⁶³ Elise Knudsens reiseskildring i *Folkehelsen* 1932: 124–125.

⁶⁴ Ryymen 2009: 38.

⁶⁵ Nasjonalforeningens stiftelsesdokument fra 1910, gjengitt i Erichsen 1960: 7–8.

det organiseres i en ”fællesforening”. Målet var å samle og organisere arbeidet ved at eksisterende foreninger skulle melde seg inn i Nasjonalforeningen, samt å få i gang arbeidet der det ikke var dannet foreninger. 50 år etter dannelsen ble de lokale foreningene fremdeles fremhevet som ett av Nasjonalforeningens viktigste eksistensgrunnlag. ”Det har i Nasjonalforeningen alltid vært lagt stor vekt på kontakten med lokalforeningene. Det er på dem meget av virksomheten bygger. (...) Helselagene, sykepleierforeningene og tuberkuloseforeningene har vært og er Nasjonalforeningens grunnvoll.”⁶⁶

Det var nettopp i disse lokale foreningene reisesøstrene oftest ferdes. Reisesøstrenes domene var landdistriktene og de reiste gjerne fra forening til forening. Den ”trofaste formann” som NKS’ reisesøster Elise Knudsen skrev om i *Folkehelsen*⁶⁷, fantes det mange av også i Nasjonalforeningens underforeninger. Disse var naturlige samarbeidspartnere for reisesøstrene, men var det også mange andre aktører som bidro til reisesøstervirksomheten. Reisesøstrene måtte forholde seg til lokale leger, helseråd, sykepleiere, jordmødre, lærere, prester og en rekke andre som var engasjert i distriktshelsearbeidet.⁶⁸

Reisesøstervirksomheten

Reisesøstervirksomheten ble betegnet som en gren innenfor Nasjonalforeningens opplysningsvirksomhet. Forløperne til reisesøstrene var jordmødre og sykepleiere som ble ansatt i perioden 1911–13 og skulle fungere som ”hygieniske misjonærer” primært i Finnmark.⁶⁹ Arbeidsoppgavene dreide seg i stor grad om å besøke allmuen, spesielt dem som var plaget av tuberkulose, i hjemmene og lære dem om hygiene.⁷⁰ Ut fra disse utprøvende forsøkene på 1910-tallet, vokste det etter hvert frem en landsdekkende virksomhet som etter hvert ble karakterisert som omfattende og viktig.

Nasjonalforeningen var den første av de tre store frivillige foreningene i Norge som ansatte reisesøstre. Røde kors og NKS ansatte reisesøstre i 1919, og i mellomkrigstiden ble virksomheten utvidet. Liknende virksomheter fantes også før de hygieniske vandrelærerne tok opp sitt virke i 1910–13. Landhusholdningsselskapet hadde vandrelærerinne i hushold og melkestall allerede fra 1800-tallet.⁷¹ Religiøse bevegelser, for eksempel, hadde lenge drevet med sykepleie i distriktene. Allerede på 1880-tallet hadde en katolsk orden kombinert

⁶⁶ Erichsen 1960: 75–77.

⁶⁷ Elise Knudsens reiseskildring i *Folkehelsen* 1932: 124–125.

⁶⁸ Se kapittel to ”Et komplisert felt”.

⁶⁹ RA PA 1245 Ae. 1912.

⁷⁰ RA PA 1245 Ae. 1912.

⁷¹ Elstad og Hamran 2006: 412.

sykepleie og reisevirksomhet med omreisende sykepleiere i Nord-Norge.⁷² Også i andre land fantes det liknende virksomheter før 1910. Storbritannia hadde hatt "health visitors" siden 1860-tallet og i Finland fantes det omreisende sykepleiere ansatt av frivillige organisasjoner og kommuner med støtte fra staten allerede i 1890-årene.⁷³ Deres oppgaver var i stor grad knyttet til hjemmene, i likhet med den tidlige reisesøstervirksomheten i Norge. Sannsynligvis har Nasjonalforeningen vist om disse tiltakene, men det blir vanskelig å si hvilken grad av transfer som eventuelt har foregått mellom virksomhetene og landene. Denne oppgaven har ikke hatt et komparativt fokus, så det får bli opp til fremtidige studier å undersøke dette.

Med vitenskapen som grunnlag

Vitenskap var en grunnbjelke i helsearbeidet i mellomkrigstiden. Dette hadde sin bakgrunn i den "bakteriologiske revolusjon" sist på 1800-tallet. Kunnskapene om og forståelsen av sykdom forandret seg kraftig. Viktigst i denne sammenheng, var oppdagelsen av at det var mulig å bekjempe sykdom, selv om det gjerne var ulike oppfatninger om hvordan man best gjorde dette.⁷⁴ Det er viktig å få frem at ikke alle hadde denne kunnskapen på dette tidspunktet. Det var stort sett de med medisinske yrker som satt med kunnskapen, men det ble et mål å spre denne og de nye idealene.

Nasjonalforeningen var i høyeste grad en forening som baserte seg på vitenskap og som arbeidet for å spre kunnskap. Den var ledet av prominente leger og andre med kompetanse innenfor medisinen og helsearbeidet, den hadde ansatte med medisinsk utdanning og gav ut et medlemsblad med vitenskapelige artikler. *Meddelelser* vitner om at Nasjonalforeningen var oppdatert på forskningsfronten og på helsearbeidet i andre land. Det skrives om legekonferanser, utdanning i andre land og om arbeidet til Nasjonalforeningene i de andre nordiske landene. Spredning av vitenskapelig kunnskap om sykdom og helse var en av foreningens viktigste oppgaver. Den produserte for eksempel plakater, hefter og bøker som fortalte hvordan man beskyttet seg mot sykdom og holdt seg frisk. I 1932 gav Nasjonalforeningen ut et hefte om tuberkulose skrevet av Birger Øverland, som skal fungere som eksempel.⁷⁵ Hftet er preget av nøkterne beskrivelser av tuberkulosen, utbredelsen, smitteveier og hvordan man kunne forebygge smitte. Tall og statistikker berørte de fleste

⁷² Elstad 2006: 4. <http://www.ub.uit.no/munin/bitstream/10037/759/1/article.pdf>, lastet ned 18.8.2009.

⁷³ Dignwall 1988: 175 og Tallberg 1984: 127. Termen "health visitor" ble tatt i bruk rundt 1900, men praksisen var eldre. Dingwall 1988: 175–6.

⁷⁴ Se for eksempel Ohman–Nilsen 2008 og Moseng 2003 for oppfatningene sykdomsbekjempelse på 1800-tallet og Schiøtz 2003a, Alsvik 1991 og Ryymän 2009 for 1900-tallet.

⁷⁵ "Om tuberkulosen – en veiledning om dens årsaksforhold, smitteveier, utbredelse og bekjempelse. I første rekke beregnet som hjelp ved undervisning på lærerskoler og skoler for voksen ungdom" Øverland 1932.

aspektene ved sykdommen, for eksempel utbredelse, dødelighet, aldersgrupper og så videre, og er med på å gi inntrykk av vitenskapeliggjøringen. Til og med husarbeidet og rengjøringen ble vitenskapeliggjort:

”Når spytt eller materie fra tuberkulose får tørke inn, blandes de tørre baciller inn med luftens støv. Den minste trekk eller bevegelse i et rum er nok til å hvirvle det fine støv op i luften, og dette kan ved innånding følge med inn i nese og munn.

Ristes en tuberkuløs patients sengeklær eller lomme-tørkler, vil man lett bringe inntørkede tuberkelbaciller over i luften. Denne smittemåte undgås også ved renslighet. Spesielt må man aldri bruke tørrfeing. Ved forsøk har det vist sig at man ved å bruke sopelime på et gulv øker luftens støvrikdom – og i tilfelle bakterierikdom – inntil det tolvdobbelte, og med bruk av tørr kost inntil det åttedobbelte. Selv om man først har hatt fuktig sagmugg på gulvet, øker bakteriemengden inntil det tredobbelte. Bare fuktig rengjøring er virkelig hygienisk forsvarlig, (...)”⁷⁶

Den vitenskapelig funderte læren berørte mange felt. Heftet skal ikke analyseres grundig, men det kan sies at det bygger opp under den historiske forskningslitteraturens påstander om den brede og omfattende linjen i helsearbeidet i mellomkrigstiden.⁷⁷ Forebygging av tuberkulose skulle foregå på mange felt, fordi man trodde det var mange årsaker til at sykdommen utviklet seg. Sykdommen ble knyttet til konstitusjon og hygiene. Husarbeidet var derfor en sentral arena for forbedringer, sammen med for eksempel ernæringen, boligen, bekledningen, omgangen med andre, personlige vaner som hosting og spytting, søvnrytmen, tilgangen til frisk luft og betydningen av kroppsøvelser. Tankene om at sykdom skulle bekjempes – og at helse skulle fremmes – ved hjelp av vitenskapelig forskning og på alle tenkelige felt, berørte også reisesøstervirksomheten.

Det var ikke bare Nasjonalforeningen sentralt som var oppdaterte på den vitenskapelige fronten. Også reisesøstrene fulgte med. De hadde utdanning og tok kurs underveis i yrkeslivet, noen av dem også i utlandet.⁷⁸ De leste *Meddelelser*, fikk tilsendt relevante bøker, brosjyrer, artikler og foredrag. Enkelte snakket om at de holdt demonstrasjoner inspirert av kjente leger⁷⁹ og andre fikk tilbud om å bruke ”(...) de nyeste lysbilleder (...)” fra andre land.⁸⁰

⁷⁶ Øverland 1932: 17–18.

⁷⁷ Se for eksempel Schiøtz 2003a, Alsvik 1991 og Ryymin 2009.

⁷⁸ Dikka Bruu tok kurs i England høsten 1930 og Antonie Sandvik gikk på kurs i regi av Norsk Sykepleierforbund. RA PA 1245 Gb L0001 (Dikka Bruu) og Moseng 2009a: 14–16 (Antonie Sandvik).

⁷⁹ Moseng 2009a: 40–41.

⁸⁰ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 20.10.1927. RA PA 1245 Gb L0005.

Arbeidet

Reisesøstrene var ansatt av Nasjonalforeningen sentralt. De sorterte under

Nasjonalforeningens arbeidsutvalg og rapporterte til sekretæren, som gjennom hele den aktuelle perioden var Birger Øverland. Koordineringen av virksomheten foregikk i stor grad via sekretariatet. Reisesøstrene, sekretæren og tidvis kassereren utvekslet brev, telegram og telefonsamtaler. De samarbeidet om reiserutene, utvekslet informasjon og materiell.

Reiserutene ble oftest planlagt ved at sekretæren sendte ut forespørsler til lokale foreninger som var meldt inn i Nasjonalforeningen, leger, skoler eller andre interesserte om de ønsket besøk av reisesøsteren, og formidlet hvilke som var interesserte til henne. Ruten kunne endres på, spesielt med tanke på tidspunkt for besøket og hvilke andre steder eller interesserte som

skulle få besøk.⁸¹

Navn	Beløp	Antall foredrag
Gaastad	250 pro.	1
Killekham	101	1
Fisk, Larsen, m. sk.	150	1
Larsen	200	1
Gasmann, R. L.	40	1
Gjermundsen	234	1
Hausnes	60	1
Alvåla	60	1
Brandt, H. m. sk.	200	1
Langlandts	21	1
Gaasaa	100	1
Gaasaa	760	1
Gjermundsen	163	1
Elver	158	1
Husby	219	1
Husby	586	1
Gjermundsen	460	1
Alder, Ras	142	1
Gjermundsen	123	1
Gjermundsen	102	1
Nordt. f. husm. sk.	137	1
Schi Alstadhaug	120	1
Orskov	50	1
Laksh	362	1
Totalt	4829 pers.	46 foredrag

Bilde 1: Enkelte reisesøstre førte detaljerte oversikter over foredragene de holdt og hvor mange som hørte på.

Nasjonalforeningen sentralt og interesserte i lokalsamfunnene bar sammen hovedkostnadene og det største arbeidet med virksomheten. Nasjonalforeningen skulle betale reisesøsterens lønn, stå for materiell til foredragene og demonstrasjonene og betale for skyss til lokalsamfunnet. Lokalsamfunnene skulle stå for kost, losji, transport innad i nærområdet, lokaler til foredrag, relevant informasjon om helsetilstanden og -arbeidet i distriktet og så videre. Staten var også involvert i reisesøstervirksomheten en stund. I

perioden 1930–35 betalte Kirke- og utdanningsdepartementet kr. 2,60 for hver time reisesøstrene brukte på opplysning på skolene, inntil 12 timer på hver skole, mens Nasjonalforeningen tok de resterende kostnadene. Denne støtten falt fra i 1935, men Nasjonalforeningen fortsatte å søke det offentlige om å gjenoppta ordningen. En periode henstilte den også til skolene om å betale en del av kostnadene ved reisesøstrene, med det ble gjentatte ganger lagt vekt på at dette ikke var noe vilkår for å få besøk av reisesøster. I noen tilfeller fikk reisesøstrene fribilletter på ferjer og tog, gratis skyss

⁸¹ Se kapittel fire for mer utfyllende informasjon om samarbeidet om reiserutene.

av postvesenet og så videre. Reisesøstervirksomheten var virkelig et samspill mellom en rekke aktører.

”Vandrelærerens oppgave er at spre opplysning (...)”

Reisesøstervirksomheten ble klassifisert som en viktig del av Nasjonalforeningens opplysningsarbeid.⁸² En instruks fra 1924 beskrev reisesøstrenes hovedoppgave slik:

”Vandrelærerens oppgave er at spre opplysning om, at søke øket interesse for og forstaaelsen av bedret hygiene og sykepleiesaken, herunder i første række arbeidet mot tuberkulosen. De bør i sit arbeide ogsaa søke at faa dem i tale, som hverken kommer til foredrag eller læser brochurer og som derfor som regel mest træger at paavirkes.”⁸³

”Oplysning” omfattet altså mye og reisesøstrene utførte arbeidet på flere arenaer. Det virker givende å kategorisere reisesøsterens opplysningsvirksomhet i to hovedfelt; individuell opplysning og masseopplysning.⁸⁴ Forskningslitteraturen om reisesøstrene har stort sett fokusert på den individuelle opplysningen, men jeg vil trekke frem at også masseopplysningen ble en viktig del av virksomheten etter hvert.⁸⁵

Den individuelle opplysningen handlet om å veilede individer eller familier i deres hjem eller på institusjonene. En viktig del av reisesøstrenes arbeid var å treffe folk der de var. Mange var for syke, for lite interessert eller på andre måter hindret i å komme til de forskjellige arrangementene som reisesøstrene stelte i stand. Reisesøstrene skulle derfor reise til dem som ”(...) hverken kommer til foredrag eller læser brochurer (...)”.⁸⁶ De forhørte seg med lokalmiljøet, vanligvis med den lokale foreningen eller det medisinske personellet, fant ut hvor det fantes slike personer og reiste deretter på besøk til dem. I slike tilfeller ble opplysningen direkte og inngripende. Reisesøstrene fikk sjansen til å snakke med enkeltpersoner og veilede dem individuelt eller som en familie. Det finnes mange eksempler i kildene på at reisesøstrene gav folk råd om boligen, kostholdet, rengjøring, personlig hygiene og så videre. Men denne formen for opplysning grep dypere enn bare formaning. Reisesøstrene måtte noen steder aktivt involvere seg i hjemmene, for eksempel ved å pleie en pasient eller gjøre rent. Gjennom aktivt å gjøre det hun ville at folket skulle gjøre, viste hun dem også hvordan de senere kunne gjøre dette selv. Dette kan sees som en form for

⁸² Se for eksempel Nasjonalforeningens årsmeldinger i Meddelelser. Der sorterer vandrelærervirksomheten inn under opplysningsvirksomhet.

⁸³ *Meddelelser* 1924: 46–47.

⁸⁴ Dette er en inndeling som også ble brukt av Carl Schjøtz. Schjøtz 1939: 64.

⁸⁵ Elstad/Hamran 2006, Blom 2002 og Ryymän 2005 og 2009.

⁸⁶ *Meddelelser* 1924: 46–47.

governmentality. Målet var ikke å få en ren stue der og da, men å vise beboerne hvordan dette burde gjøres for fremtiden.

Den individuelle opplysningen var spesielt viktig i den tidlige fasen av reisesøstervirksomheten. Reisesøstrene skulle være misjonærer for hygienen i hjemmene, noe som hang sammen med Nasjonalforeningens generelle mål om å føre kampen mot tuberkulosen inn på denne arenaen.⁸⁷ Etter hvert ble reisesøstrenes opplysningsvirksomhet utvidet til andre arenaer også, arenaer for masseopplysning, og disse ser ut til å ha blitt vektlagt utover 1920 og 30-tallet.

Masseopplysningen var foredrag, kurs og demonstrasjoner. I denne delen av virksomheten skulle reisesøsteren forholde seg til en gruppe mennesker samtidig og formidle

Bilde 2: Annonser i lokalavisene var et viktig markedsføringstiltak.

sine kunnskaper til dem. Uttrykket masseopplysning synes å passe godt, med tanke på virksomhetens utspredning og antall tilhørere. Informasjonen om reisesøstrenes foredrag ble sendt ut via de lokale foreningene. Aviser ble gjerne brukt som informasjonskanaler, og der ble det opplyst om hva det skulle foreleses eller demonstreres om og praktisk informasjon. Enkelte arrangementer var kun for kvinner, gjerne med en nedre aldersgrense på 15 år, men ofte var de åpne for alle som ville delta. Masseopplysningen kunne foregå overalt, men ulike forsamlingshus ble oftest brukt. Man tok det som var tilgjengelig i lokalmiljøet, og utnyttet de ressursene som fantes der. Bedehus,

foreningshus, skoler og private husstander er eksempler på lokaler som kunne bli stilt til rådighet for opplysningen. Senere ble foredrag på skoler prioritert og reisesøstrene turnerte på skoler omkring i distriktene og opplyste barn og unge i skoletiden. Opplegget der var stort sett det samme, men tilpasset barna. Reisesøsteren holdt foredrag og demonstrasjoner, og elevene måtte gjerne skrive stil om reisesøsterens besøk eller emnene hun fortalte om.

⁸⁷ Ryymin 2009: 38.

Emnene for disse foredragene, demonstrasjonene og kursene varierte. Informasjon om tuberkulose, andre sykdommer og hvordan man skulle forebygge disse, var hyppige temaer, spesielt i den tidlige perioden. Sykepleie generelt, hygiene, spedbarnspleie, kvinnehygien, førstehjelp og sårpleie var andre felt reisesøstrene informerte om. Reisesøsteren hadde også muligheten til å fortelle om det hun selv synes det var behov for, noe som skal behandles mer senere i oppgaven.

Det ble brukt forskjellige teknikker for å nå frem til folk. Foredrag, demonstrasjoner og kurs er alt nevnt. Reisesøstrene hadde ofte med seg materiell til demonstrasjonene selv, for eksempel dukker, klær og forbindingsmateriale, men noe måtte de også låne i lokalsamfunnene. Personer kunne fungere som ”rekvisitter” i slike demonstrasjoner, gjerne som pasienter med skader eller sykdommer eller som spedbarn som skulle stelles. I tillegg hadde reisesøstrene gjerne med seg brosjyrer, skilt og bøker om forskjellige relevante emner. Disse ble delt ut eller hengt opp i lokalsamfunnene. De viste av og til lysbilder eller filmer til foredragene sine, og noen ganger ble deres foredrag knyttet til utstillinger. Enkelte av disse virkemidlene finnes i kildematerialet, men dessverre er det bare en svært liten del av det de faktisk brukte. Det ville vært spennende å se en slik lysbildeserie eller en film, men jeg har ikke funnet dette.

”(...) samarbeide med sykepleierskene paa de steder de besøker (...)”

Opplysning var den viktigste oppgaven, men den var ikke den eneste. Reisesøstrene hadde viktige oppgaver knyttet til det medisinske personellet i distriktene også, særlig til de lokale sykepleierne. I den tidligere nevnte instruks fra 1924 finnes det et punkt om reisesøstrenes forhold til disse.

”Vandrelærerne bør i størst mulig udstrækning samarbeide med sykepleierskene paa de steder de besøker, dels for ved disses hjælp at faa kjendskap om forholdene overalt, baade hvad arbeidets og tuberkulosens udbredning angaar, dels for at kunde veilede søstre og endelig for at være et slags bindeled mellem Nationalforeningen og dens søstre.”⁸⁸

Intensjonen var at reisesøstrene skulle samarbeide med og veilede Nasjonalforeningens sykepleier, samtidig som de var formidlingsleddet mellom foreningen sentralt og dens søstre. I korrespondansen mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen fremheves gjerne veiledningsaspektet. Gang på gang blir reisesøstrene oppfordret til å kontakte de lokale sykepleierne, og gjentatte ganger forteller de om deres møte med de lokale søstre. Dette

⁸⁸ Meddelelser 1924: 46–47.

innebar gjerne en rådgivningsfunksjon, siden reisesøstrene ble karakterisert som erfarne og dyktige sykepleiere, vel skikket til å veilede lokale sykepleiere. Samtidig kan det diskuteres om reisesøstrene hadde en kontrollfunksjon overfor de lokale sykepleierne, selv om dette ikke uttrykkes eksplisitt i instruksen.⁸⁹

Instruksen er klar på at reisesøstrene skulle veilede sykepleierne, men underordne seg den lokale foreningen, helserådet og legen på stedet.

”Hvorledes dette [opplysningsarbeidet] bedst kan ske på de forskjellige steder, har vandrelereren umiddelbart efter ankomsten til et nyt sted, at drøfte med *helseraadets ordfører* og de *private foreningers styrer*. (...) Finder foreningen eller lægen det ønskelig at vandrelereren avlægger besøk i friske eller syke hjem, har vandrelereren at efterkomme et saadant ønske.”⁹⁰

Andre kilder kan derimot tyde på at forholdet ikke alltid var så strengt hierarkisk, noe som skal behandles i kapittel fire.

”(...) gjør[e] optegnelser om alt hvad der kan være av interesse for Nationalforeningen at faa kundskap om (...)”

Reisesøstrene hadde også en tredje viktig arbeidsoppgave:

”Vandrelererne fører dagbok, hvor alt deres arbeide opføres for hver dag og hvor de ogsaa gjør optegnelser om alt hvad der kan være av interesse for Nationalforeningen at faa kundskap om f.eks. de hygieniske forhold, tuberkulosens utbredning og hvad der kan gjøres for at bedre forholdene.”⁹¹

Som vi ser, hadde disse en dobbel funksjon. Gjennom dagbøkene skulle reisesøstrene både dokumentere sitt eget arbeid og avgi rapporter om lokale forhold. Denne doble funksjonen skal undersøkes i kapittel fire, som en del av oppgavens overordnede problemstilling om reisesøsterens rolle i samspillet med Nasjonalforeningen.

Korrespondansen med sekretæren var også en form for ”optegnelser” av reisesøstrenes arbeid og de lokalsamfunnene de besøkte, selv om dette ikke nevnes direkte i instruksene fra 1924. Korrespondansen med Øverland er faktisk den mest omfattende kilden etter reisesøstervirksomheten i mellomkrigstiden.⁹² Her er det kilder etter virksomheten til totalt sju reisesøstre, noe som omfatter tusenvis av brev som ble sendt mellom reisesøstrene og kontoret i Oslo.

⁸⁹ Se kapittel tre om møtet med de lokale sykepleierne og kapittel fire.

⁹⁰ *Meddelelser* 1924: 46–47.

⁹¹ *Meddelelser* 1924: 46–47.

⁹² Korrespondansen det refereres til her er RA PA 1245 Gb – Korrespondanse med reisesøstre 1924–48.

”(...)et kuffertliv.”

”(...) en reisesøster fører jo et kuffertliv. Det er ikke bare i vakre sommer- og høstdager, men i uvær også og selv om man er trett og sliten.”⁹³

Livet på reisefot og oppfattelsen av å være omreisende var en viktig del av reisesøstrenes hverdag. Den bestod ikke bare av foredrag, demonstrasjoner og hjemmebesøk, men også mye av reise og en omflakkende tilværelse. I reisesøstrenes dagbøker og brev finnes det utallige skildringer av reiser og opplevelser. Reiser til fots, med kjerre og hest, bil og båt beskrives, likeså de forskjellige stedene som ble besøkt. Kildematerialet kan fint bli objekt for eksempel for en studie av lokale forhold eller hvordan disse kvinnene opplevde sitt ”kuffertliv”. I denne oppgaven skal fokuset ligge på samspillet mellom aktørene og det er derfor ikke plass til en omfattende beskrivelse av slike reiseskildringer. Likevel kan det være nyttig å kort ta for seg dette aspektet, både fordi det var en viktig del av virksomheten og fordi reisesøstrenes beskrivelser kan gi en innsikt i samspillet med lokalsamfunnene.

Skildringene av reiselivet er gjerne svært forskjellige. Alle reiser og steder ble opplevd for seg, og reisesøstrene hadde ulike inntrykk fra de forskjellige stedene. ”(...) dette at legge sig i hvilken som helst seng er sandelig en blandet glede, det er sikkert og visst, Undertiden er den en stor lidelse.”⁹⁴ oppsummerte Antonie Sandvik i 1930, og satte med dette ord på en oppfatning mange av reisesøstrene må ha hatt. Gode og dårlige opplevelser fra reisene og stedene florerer i kildematerialet. Erfaringene med dem som var engasjert i helsearbeidet var mange, for reisesøstrene måtte hele tiden forholde seg til dem. Siden reisesøstrene bodde privat, enten hos formenn i lokale foreninger eller andre som var engasjert i arbeidet, måtte de ta til takke med den kosten og losjen de ble tilbudt. NKS’ søster Elise Knudsen skrev i det tidligere nevnte reisebrevet at

”En reisesøster skal passe i alle hjem og i alle senger – og nu har jeg ligget i over 1000 senger – og funnet ut, at ikke 2 er like, men den største nytelse man kan ha i slikt arbeide, det er, når man trett av dagens byrde og kulde kommer op på et varmt værelse og får en ren seng. Men dessverre hender det også, at man efter en lang og slitsom reise bli anvist et koldt rum og må legge sig ned i fuktige, kolde sengeklær – ja det hender jo også, at både laken og putevår er brukt før – og det er heller ikke veldig morsomt, selv om konen i huset forsikrer, at det var så fin en mann som han *Coucheron Åmodt* som lå der sist.”⁹⁵

⁹³ Avisutklipp om Dikka Bruus besøk i Sør-Trøndelag, som Bruu selv har limt inn i sin reisedagbok. Reisedagbok for Dikka Bruu 1932–37. RA PA 1245 Ga L0004.

⁹⁴ Reisedagbok for Antonie Sandvik 21.2.1930. RA PA 1245 Ga L0005.

⁹⁵ Elise Knudsens reiseskildring i *Folkehelsen* 1932: 128.

Det kunne være vanskelig å finne seg til rette hvor som helst. Dikka Bruu erfarte dette da hun ankom sitt losjisted etter en lengre reise. ”Blev anvist til ett rom m stol og bord. – Forsøkte å legge mig ned på gulvet, med bordduken til underlag. Vældig kaldt fra gulvet.”⁹⁶

De skrev ofte om gode velkomster og fine reiser i naturskjønne omgivelser. Personene i lokalsamfunnene kunne vise stor omsorg for den besøkende reisesøsteren. De hjalp henne fra sted til sted, sørget for at hun fikk en god mottakelse og bistand underveis i oppholdet. De kunne for eksempel varte opp med middager og kaker, blomster, hyggelige rom og av og til gaver.

Samarbeidspartnerne i lokalsamfunnene må også ha hatt en sosial funksjon. De var personer reisesøsteren kunne snakke med og omgås. Siden reisesøstrene var på reise i distriktene storparten av året, var det trolig vanskelig å ha tette familiære bånd.⁹⁷ Denne antakelsen blir forsterket av at reisesøstrene svært sjeldent nevnte egen familie i kildene og at flere brukte feriene til arbeid. Riktignok giftet en av reisesøstrene seg på slutten av 30-tallet, men det var unntaket heller enn regelen, og denne reisesøsteren holdt seg stort sett i sitt nærområde etter giftemålet. Generelt sett må det har vært vanskelig å kombinere familielivet med et ”kuffertliv”.

Bilde 3: En reisesøster måtte alltid ta seg rundt i distriktene.

⁹⁶ Reisedagbok for Dikka Bruu udatert. RA PA 1245 Ga L0003.

⁹⁷ Se også Moseng 2009a: 7.

Hvorfor reisesøstervirksomhet?

”Forsvinner ikke nu tuberkulosen med kjempeskritt, efter alle besøk av vandrelærere, så skjønner jeg ikke hva.”⁹⁸

Birger Øverland.

Dette kapittelet har så langt handlet mye om hva og hvordan, men lite om *hvorfor*. Hvorfor startet Nasjonalforeningen med nettopp denne virksomheten, og hvorfor ble den prioritert i mellomkrigstiden?

Reisesøstervirksomheten hadde sin spede barndom i 1911, kun ett års tid etter opprettelsen av Nasjonalforeningen, men ble stadig utvidet utover 1920-tallet. Dette var i en periode hvor hele det frivillige arbeidet ble utvidet, særlig i forbindelse med tuberkulosebekjempelsen.⁹⁹ Den medisinske vitenskapen dreide etter hvert i sosialhygienisk retning og feltet for hva som var tuberkulosebekjempelse ble utvidet med de disposisjonsprofylaktiske strategiene.¹⁰⁰ Det var en tanke om at mange faktorer påvirket helsetilstanden, som var vesentlig for om man utviklet tuberkulose, og kampen mot tuberkulosen skulle derfor føres inn på flere arenaer.

Problemet var gjerne at det var et gap mellom ideene og visjonene om folks helse og deres faktiske levemåte. Folks oppfattelse av sunnhet og sykdom kunne være ganske forskjellig fra de medisinske autoritetenes.¹⁰¹ Opprettelsen av reisesøstervirksomheten kan sees som et forsøk på å bygge broer over dette gapet. Reisesøstrene skulle besøke vanlige folk der de var og opplyse dem om helse, sunnhet og sykdom. Nasjonalforeningen ville føre kampen mot tuberkulosen inn i lokalsamfunnene og, ikke minst, inn i hjemmene.¹⁰² Det var derfor viktig å finne gode representanter for medisinen som også egnet seg til å få innpass i lokalsamfunnene.

Det kan finnes mange grunner til at Nasjonalforeningen valgte å satse på kvinnelige sykepleiere for å nå dette målet. Hjemmebesøk og individuell opplysning var en av hovedgrunnene til at reisesøstervirksomheten ble opprettet. Siden hjemmet ble en viktig arena, måtte man henvende seg til dem som hadde ansvaret der.¹⁰³ Både før og i mellomkrigstiden var vanlig at kvinnene hadde ansvaret for husholdet og barna og hjemmene

⁹⁸ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 8.8.1927. RA PA 1245 Gb L0002.

⁹⁹ Det finnes ikke samlede tall for de private helseutgiftene, men trolig stod private for mellom 1/2 til 2/3 av totalsummen. Schiøtz 2003: 196.

¹⁰⁰ Se kapittel en, Ryymen 2009 og Alsvik 1991.

¹⁰¹ Se for eksempel Schiøtz 2003b og kapittel tre i denne oppgaven.

¹⁰² Ryymen 2009: 38.

¹⁰³ Se Hagemann i Blom og Sogner 2005: 187ff for mer om kvinnelige aktiviteter som relevante etter den nye medisinske kunnskapen.

ble sett på som en kvinnelig sfære.¹⁰⁴ Det kan derfor ha vært en tanke om at det var mest hensiktsmessig og sømmelig at kvinner reise på hjemmebesøk og opplyste kvinner.

Reisesøstrene beskjeftiget seg med felt som rengjøring, kosthold, barnestell og sykepleie i huset – felt som trolig ble vurdert som kvinnelige virksomheter. Et ytterligere argument for at kvinnelige sykepleiere var egnede utsendinger til hjemmene, kan være at de ofte måtte ”ta i et tak” selv. De pleiet syke, og i noen tilfeller viste de hvordan hus burde holdes rene ved å ta vaskekluten i egne hender. Slikt arbeid ble trolig sett på som sykepleiergjerning.

En annen viktig del av reisesøstrenes arbeid var masseopplysning av kvinner. De holdt gjerne egne foredrag for kvinner om emner som spedbarnsstell, sykepleie og kvinnehigiene, og det er illustrerende at disse ofte var stengt for menn. Årsakene til dette kan ha vært flere enn man kan tenke seg i etterkant, men det kan tenkes at kvinnesfærene ble oppfattet som uinteressante for menn. Samtidig det kan tenkes at utestengelsen var av hensyn til kvinnene selv. Disse emnene kan ha blitt oppfattet som sensitive eller for private til å deles med menn, noe som ikke synes rart med tanke på at enkelte reisesøstre foreleste om kvinnehigiene og til dels svært intime emner.¹⁰⁵ Det var kanskje en lavere terskel å gå over hvis man visste at det kun var kvinner til stede?

I tillegg til at kvinnelige helseopplysere trolig egnet seg best til disse oppgavene, kan ha vært lettere og billigere å rekruttere sykepleiere til et slikt arbeid enn for eksempel leger. Reisetilværelsen var krevende og rotløs, og gav liten sjanse for eksempel familieliv. Dessuten var den tuftet på at reisesøstrene skulle bo privat, altså hos noen i lokalsamfunnet hun besøkte, og på slik måte prisgitt folks velvilje eller eventuelt pliktfølelse. De måtte ta det som ble tilbudt dem, og mange steder betydde det å ta til takke med en standard som var langt fra hva de ville kalle hygienisk eller varm. Privat losji var selvfølgelig økonomisk for Nasjonalforeningen, som slapp å betale for reisesøstrenes overnatting og kost.

Samtidig var virksomheten effektiv. Den nære kontakten med aktører i lokalsamfunnet skaffet reisesøstrene gode informasjonskilder om lokale forhold. De lokale sykepleierne eller andre som arbeidet med helserelaterte saker i lokalsamfunnet videreformidlet relevante saker til reisesøsteren, for eksempel hvor det fantes syke, hvilke foredrag det var interesse for på stedet og hvilket helsearbeid som ble utført. Hun kunne på denne måten raskt få oversikt over lokalsamfunnene.

Som *omreisende* sykepleiere rakk reisesøstrene over store områder, nådde ut til mange mennesker og fikk innblikk i flere lokalsamfunn enn en stedfast sykepleier fikk. Dette

¹⁰⁴ Se for eksempel Blom 1998: 85 og Berner 2003: 121 og 224.

¹⁰⁵ Se for eksempel Dikka Bruus foredrag om kvinnehigiene i kapittel tre ”Møtet med lokalsamfunnene”.

overblikket kunne være verdifull for Nasjonalforeningen, som var interessert i å samle og organisere tuberkulosearbeidet.¹⁰⁶ Det må regnes som effektivt at foreningen kunne forholde seg til noen fast ansatte i dette arbeidet, ikke bare forskjellige utsendinger. Det kan kort nevnes at Nasjonalforeningen hadde rundt 2300 forskjellige utsendinger i de første ti årene den eksisterte, noe som kan ha gjort det vanskelig å få overblikk og kontinuitet i opplysningsarbeidet.¹⁰⁷ Det er sannsynlig at faste utsendinger lettet administrative oppgaver som planlegging av ruter, lønnsutbetaling og så videre. Samtidig som det må ha gjort informasjonsutvekslingen lettere og skapt kontinuitet i samarbeidet.¹⁰⁸

Inspirasjon fra tidligere virksomheter og fra andre land kan også være viktige årsaker til hvorfor reisesøstervirksomheten oppstod, men det har ikke blitt undersøkt i denne oppgaven.

En omdiskutert virksomhet

*Nasjonalforeningens arbeide er efter min opfatning alt for centralisert og ledes – selv i detalj – hovedsakelig fra dens kontor i Oslo.*¹⁰⁹ Dr. Vollert Hille.

Det hadde klart sine fordeler å bruke reisesøstre i opplysningsarbeidet, men virksomheten var langt fra problemfri. Denne delen skal ta for seg debattene som handlet om Nasjonalforeningens forebyggende arbeid og opplysningsvirksomhet. De dreide seg om flere grener av foreningens arbeid, men fokuset holdes på de delene som aktivt trakk inn reisesøstervirksomheten.

I periferien av Nasjonalforeningens arbeidsfelt?

Fylkeslegen i Hedmark, dr. Vollert Hille, var en av dem som var uenig i Nasjonalforeningens organisering av det forebyggende arbeidet. I 1929 skrev han flere brev til foreningens styre og arbeidsutvalg der han foreslo en omlegging av dens virksomhet.¹¹⁰ Han nevnte spesielt sekretærens og reisesøstrenes foredragsvirksomhet som problematisk og lite effektiv. Etter hans mening burde foredragsvirksomheten i større grad utføres av stedfaste leger og i bedre

¹⁰⁶ Se kapittel to "Bakgrunn" om Nasjonalforeningens agenda ved stiftelsen og kapittel fire om at reisesøstre var en ressurs for Nasjonalforeningen.

¹⁰⁷ Tallet er hentet fra Erichsen 1960: 25.

¹⁰⁸ Samarbeidet mellom Nasjonalforeningen og reisesøstre behandles grundigere i kapittel fire.

¹⁰⁹ Avskrift av brev fra dr. Vollert Hille til Nasjonalforeningen 6.5.1929. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

¹¹⁰ Avskrift av brev fra dr. Vollert Hille til Nasjonalforeningen 6. og 31.5.1929. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

samarbeid med de andre store foreningene som NKS. Han hadde selv erfaring med at omreisende foredragsholdere som sekretæren og reisesøstre ikke avtalte opplegget tilstrekkelig godt med fylkeslegen, som jo var ansvarshavende for tuberkulosen. ”Det forebyggende tuberkulosearbeidet må derfor ikke tas ut av de offentlige lægers hender, (...)” proklamerte Hille.¹¹¹ Det var en uting at lokale leger ikke fikk tilstrekkelig innsyn i det forebyggende arbeidet og han foreslo derfor en desentralisering hvor lokale leger spilte en større rolle og hvor reisesøstre skulle erstattes av stedfaste helsesøstre som sorterte under legene.¹¹²

Hilles utspill skapte en større sak i Nasjonalforeningen og flere parter, blant annet Øverland, statslege Brochmann og overlege Schram, uttalte seg.¹¹³ Hille - saken¹¹⁴ resulterte ikke i noen endringer i reisesøstervirksomheten, men den er likevel interessant. For det første viser den at det var uenighet i Nasjonalforeningen om hvordan opplysningsvirksomheten skulle drives, selv om andre kilder viser konsensus og fremhever betydningen av virksomheten. I mye av det andre kildematerialet oppgaven bygger på, fremheves det gang på gang at reisesøstervirksomheten var viktig og gav gode resultater.¹¹⁵ For det andre viser den at det kunne være et konfliktfylt forhold og en maktkamp mellom reisesøstre og lokale leger som ser ut til å ha dreid seg om kjønn, profesjon og arbeidsdeling. Flere leger enn Hille beklaget seg over liknende aspekter og følte at deres autoritet i lokalsamfunnet ble bestridt av reisesøstrenes virksomhet.¹¹⁶

Utover 1930-tallet var virksomheten igjen ute i hardt vær, riktig nok på annet grunnlag enn i Hille-saken. Dette var en periode hvor det var store diskusjoner om hvilket kunnskapsgrunnlag man skulle basere kampen mot tuberkulosen på. Dette har blitt undersøkt av historiker Teemu Ryymin, som mener at en ny linje vokste frem i tuberkulosearbeidet etter depresjonen.¹¹⁷ De sosialhygieniske ideologiene og disposisjonsprofylaktiske strategiene, som reisesøstervirksomheten var forankret i, møtte kritikk og motstand. Det var en dreining mot en mer smitteorientert linje hvor eksposisjonsprofylaktiske strategier ble sett på som mest

¹¹¹ Avskrift av brev fra dr. Vollert Hille til Nasjonalforeningen 6.5.1929. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929. Understreket i kildematerialet.

¹¹² Avskrift av brev fra dr. Vollert Hille til Nasjonalforeningen 6.5.1929. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

¹¹³ RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

¹¹⁴ Min betegnelse.

¹¹⁵ Se spesielt årsmeldingene ble publisert i *Meddelelser*, men også korrespondansen mellom Nasjonalforeningen og reisesøstre.

¹¹⁶ Se kapittel tre ”Reisesøstrenes møte med lokale leger og foreninger”. Se også Schjøtz 2009b for mer om legenes autoritet og ansvarsområder distriktene.

¹¹⁷ Ryymin 2009: 275.

effektive. Man skulle spore opp tuberkulose på et tidlig stadium og uskadeliggjøre den.¹¹⁸ Med en slik forståelse av sykdommen, var det viktigere å kanalisere midlene mot diagnostisering og kirurgiske inngrep enn å bruke dem på reisesøstervirksomheten med sin brede og disposisjonsoppbyggende fremgangsmåte.

Det var slike oppfatninger som kom til syne i 1941, da medisinaldirektør Østrem kritiserte reisesøstervirksomheten for å være en dyr virksomhet i periferien av Nasjonalforeningens arbeidsfelt.¹¹⁹ Han forslo at Nasjonalforeningen skulle overlate det hygieniske arbeidet, deriblant reisesøstrene og den omreisende kostholdslærerinnen, til andre og heller fokusere på en rendyrket smittekamp.¹²⁰ Denne linjen vant ikke frem blant Nasjonalforeningens styre, som tvert om roste virksomheten i planen for 1942.

”Det er ingen tvil om at de hygieniske vandrelærernes arbeid har vært av overmåte stor betydning, både i organisatorisk og profylaktisk öyemed. Ved sine besök omkring i de lokale foreningen har de knyttet sterke bånd og ved sine foredrag og demonstrasjoner har de i høy grad fremmet opplysningsarbeidet.”¹²¹

Stillingen ble satt på vent en liten stund fordi krigen gjorde det vanskelig å reise og førte til at etterspørselen om reisesøsterbesøk var nedadgående. Likevel fremholdt Nasjonalforeningen ”(...) at det vil være til skade for arbeidet om posten strykes for godt av planen, men at en må vente med nye tilsetninger til normale tider kommer igjen.”¹²²

En varm forkjemper vinner frem

Birger Øverland døde på høsten 1941, drøye to måneder etter at planen for virksomheten i 1942 ble lagt frem. Den varme omtalen av reisesøstervirksomhetens betydning, som kom til syne i planen, var typisk for Øverland og preget kildene fra hele perioden han var sekretær. Gang på gang, i årsmeldinger, korrespondanse og fremlegg for styret, roser han virksomheten og betydningen av denne. Også i Hille-saken kom dette synspunktet frem. ”Jeg fastholder at de penger som anvendes til hygieniske vandrelærere er særdeles [vel] anvendte penger” skrev han i sin redegjørelse for styret.¹²³ Han sammenliknet Nasjonalforeningen med NKS og Røde Kors i flere henseender, også i forbindelse med reisesøstervirksomheten. ”(...) også N.K.S.

¹¹⁸ Ryymin 2009: 275.

¹¹⁹ RA PA 1245 Ac ”Styremøte 1941”. Denne saken dreide seg om mer enn reisesøstervirksomheten, noe som har blitt grundigere behandlet av Teemu Ryymin. Ryymin 2009: 194ff.

¹²⁰ Ryymin 2009: 194–95.

¹²¹ Plan for Nasjonalforeningens virksomhet 1942. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1941.

¹²² Plan for Nasjonalforeningens virksomhet 1942. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1941.

¹²³ Innlegg fra Birger Øverland i Hille-saken. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

[har]tre reisesøstre som stadig reiser rundt, og der blev uttalt at også denne organisasjon mente at dette arbeide var et av de mest fruktbringende.”¹²⁴

Øverland gjorde seg altså til forkjemper for virksomheten, en posisjon som er viktig å huske på når vi ser på kildene. Den utgjør en kildekritisk faktor fordi Øverland selv var produsent av de fleste kildene om reisesøstervirksomheten som stammer fra Nasjonalforeningen. Han skrev brev til reisesøstrene, utarbeidet årsmeldingene til *Meddelelser* i samarbeid med Nasjonalforeningens leder og han forberedte oftest sakene om reisesøstervirksomheten som ble tatt opp i styret. Han har derfor definitivt satt sitt preg på kildematerialet. Kan hans positive beskrivelser lede oss som lesere til å tro at det var mer konsensus enn det faktisk var om betydningen av reisesøstervirksomheten?

Hille-saken vitner om at det ikke alltid var konsensus blant alle om virksomheten, men resultatet viser virksomheten faktisk ble vurdert som viktig av styret i Nasjonalforeningen. Reisesøstrene fikk fortsette sitt reiseliv mellomkrigstiden gjennom, på tross av innspill som Hilles og tidvis dårlige økonomiske tider. Øverland er nærmest soloprodusent av kildene om reisesøstrene fra Nasjonalforeningens side, men det betyr ikke at han manglet støtte i styret eller handlet på egenhånd. Hans involvering i reisesøstervirksomheten var et verv han fikk av styret gjennom sekretærstillingen. Han kjente godt til virksomheten og var trolig best egnet til å uttale seg om den, både i styret og utad. Hvis det var stor uenighet om det han skrev eller uttalte seg om, ville det trolig vært flere spor av konflikter i dette kildematerialet. Han var riktig nok en forkjemper for virksomheten, men han må ha hatt storparten av Nasjonalforeningen i ryggen med sine uttalelser.

Men hvorfor var Øverland en slik forkjemper for virksomheten? Det er verdt å undersøke aspektet kort, selv om vi ikke kan gå inn på en grundig analyse. Kjennskap til Øverlands rolle og hans innstilling, kan gi en bedre forståelse av dynamikken i virksomheten og samspillet mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen. Igjen kan vi vende oss til Hille-saken for mulige svar. Der kommer det frem at Øverland tidvis selv var omreisende foredragsholder og i hovedsak arbeidet med opplysningsarbeid. Hille plasserte sekretæren og reisesøstrenes arbeid i samme boks; den sentralstyrte opplysningen. Øverlands arbeid på disse reisene må ha liknet mye på reisesøstrenes, og han hadde tydelig gjort seg noen erfaringer om hva som var praktisk og gjennomførbart av opplysningsvirksomhet. Hilles forslag om opplysning styrt av lokale leger og hjulpet frem av helsesøstre, fremstod ikke som realiserbart, mente Øverland. Han argumenterte for at lokale leger ikke alltid var de beste til å drive

¹²⁴ RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

opplysningsarbeid. De fikk mange sjanser til å holde foredrag, men de var som regel ikke interessert.

”Dessverre klager de fleste foreninger over, at det er umulig å få lægerne – også distriktslægerne – til å holde foredrag. Det hender ikke sjelden at foreningene skriver, at de anmodet distriktslægen om å holde foredrag ved den og den fest, hvor der var en masse mennesker tilstede, og – uaktet distriktslægen satt i sitt hjem like i nærheten av foredragslokalet – satt han ikke sin fot på møtet. Jeg kunde nevne overmåte mange sørgelige erfaringer om hvor vanskelig det er å få embedslægerne til å holde foredrag eller forøvrig gi råd og veiledning til foreningene.”¹²⁵

Øverland sa seg enig med Hille i at stedfaste helsesøstre ville være en bedre løsning enn reisesøstre i det lange løp, men at det ikke var realistisk der og da. ”(...) når hver læge har sin helsesøster, kan de hygieniske vandrelærere bli overflødige – men idag er de det ikke.”¹²⁶ Helsesøsteryrket hadde sin spede begynnelse mot slutten av 1920-tallet, men det var først etter andre verdenskrig at yrket fikk et større omfang, en formalisert utdanning og et lovverk.¹²⁷

Et komplisert felt

Helsearbeidet i landdistriktene i mellomkrigstiden er ikke et enkelt felt å forholde seg til. For det første omfattet tankene om hva som falt innunder helsearbeidet svært mye. Den brede linjen og de mange feltene som skulle berøres, har alt blitt påpekt. For det andre deltok mange aktører fra ulike arenaer og samfunnslag. Frivillige og offentlige instanser var involvert, ofte i et samspill og det kan ofte være vanskelig å skille ansvarsområdene fra hverandre.¹²⁸ Nasjonalforeningen og Kirkedepartementet ”spleiset” for eksempel på kostnadene for opplysning av skolebarn og reisesøstrene samarbeidet med de offentlige helserådene og legene.

Helsearbeidet engasjerte svært mange. ”Befolkningen i fellesskap, men med ”kvinnene i spissen”, engasjerte seg i sykestell, og tuberkulosearbeidet spesielt, i et utrolig omfang som det er vanskelig for ettertiden å få fullstendig oversikt over.” skriver Torunn Hamran og peker på kvinnes rolle i helsearbeidet.¹²⁹ Aina Schiøtz legger vekt på legenes rolle i helsearbeidet i boken *Doktoren – Distriktslegenes historie 1900 – 1984*, og hevder at de var de fremste

¹²⁵ Innlegg fra Birger Øverland i Hille-saken. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

¹²⁶ Innlegg fra Birger Øverland i Hille-saken. RA PA 1245 Ac L0001, Styremøte 1929.

¹²⁷ Schiøtz 2003a: 210 og 484.

¹²⁸ Se for eksempel Andresen og Ryymin 2010 og Blom 1998.

¹²⁹ Elstad og Hamran 2006: 198.

aktørene i myndighetenes plan om for å heve helsetilstanden i befolkningen.¹³⁰ Hvorvidt kvinnene eller mennene bidro mest kan diskuteres, men her er poenget å vise at det var mange personer involvert og at feltet er komplisert, omfattende og tidvis uoversiktlig.

Hvis man prøver å skille ut og fokusere på det frivillige eller det private helsearbeidet, ser man også raskt at det er et komplisert felt. Sofie Rogstad har tatt for seg det tidvis konfliktfylte forholdet mellom de frivillige organisasjonene, spesielt mellom Nasjonalforeningen og NKS.¹³¹ Hun hevder at det var en kamp om midler, medlemmer og, viktigst, om hvem som hadde eiendomsretten til tuberkulosesaken.¹³² Skulle det være NKS, kvinnestyrt og legbasert, eller Nasjonalforeningen, med sitt mannlige og profesjonstunge styre? Rogstad behandler striden ”ovenfra”, altså striden mellom styrene av foreningene. Ida Blom har, på sin side, advart mot å behandle ”(...) frivillige organisasjoner som homogene institusjoner. Det var atskillige forskjeller i holdninger og handlinger innenfor NKS, både sentralt og lokalt. (...)”¹³³ Samtidig var det ”(...) atskillig respekt for NKS innenfor Nasjonalforeningen. Samarbeidet mellom de to organisasjonene på landsplan ser ut til å ha gått rimelig godt etter de første konfliktene.”¹³⁴

Jeg har valgt å synliggjøre disse perspektivene fordi begge figurerer i kildene etter reisesøstrene. På den ene siden var det et utstrakt samarbeid mellom Nasjonalforeningens reisesøstre og underforeninger av NKS i distriktene. Reisesøstrene holdt foredrag for NKS’ foreninger og samarbeidet med deres sykepleiere og formenn, også for dem som ikke sto tilsluttet Nasjonalforeningen.¹³⁵ Men fra sentralt hold ble de klart pålagt å ikke involvere seg i NKS. Øverland advarte stadig reisesøstrene mot å ta kontakt med NKS på sine reiser. Marie Stensland var en av dem som fikk erfare problemene. Våren 1928 var hun på reise i Sør- og Vest-Norge, der hun blant annet besøkte en underforening av Nasjonalforeningen i bygden Nærbø. ”Det er jo Sanitetsforening også der – og disse to er vist nok i stadig krig, jeg rådet dem til å stå sammensluttet, men da blev formanden og de andre (...) rent fornærmet.”¹³⁶ Konflikten skapte et dilemma for Stensland. På den ene siden visste hun at hun burde holde seg unna sanitetsforeningen på grunn av den pågående konflikten. På den andre siden stod ønsket om å hjelpe flest mulig. Formannen i den lokale sanitetsforeningen hadde nemlig spurt Stensland om hun kunne holde foredrag for dem også. Hun torde ikke svare før hun hadde

¹³⁰ Schiøtz 2003b: 288.

¹³¹ Rogstad 1997.

¹³² Rogstad har kalt artikkelen *Kampen om eiendomsretten til tuberkulosesaken*.

¹³³ Blom 1998: 95–96.

¹³⁴ Blom 1998: 96.

¹³⁵ Det var mulig for en underforening av NKS å melde seg inn i Nasjonalforeningen. NKS var faktisk i sin helhet meldt inn i Nasjonalforeningen inntil 1913, da den trakk seg ut. Blom 1998: 94.

¹³⁶ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 22.3.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

kreds	insp. Foredr.	tilh.
85	20	18630
10	1	1258
2	1 N.F.	223
6	1 NKS	627
21 2	1 N.F.	952
4	2 - N.F.	975
51 0	9 2 N.K.S. 2 N.K.S. 5 ung. klub.	1140
10	1 N.F. + 1 N.K.S.	1172
3	1 N.F.	520
160 kreds	42 foredr.	25497

Bilde 4: Ansvarsområder og konflikter på sentralt hold var kanskje mindre synlige i lokalsamfunnene? Denne reisesøsterens oversikt over besøkte foreninger vitner om foredrag på tvers av foreningene.

sorterte under Nasjonalforeningen, men i ettertid viste det seg at det var i NKS de hadde sin tilhørighet. ”Formanden sagde at hun trodde det var det samme. Hun hadde ingen anelse om at her var både Sanitetsforening og Nationalf.”¹⁴⁰ Kanskje var det ikke så lett å skille foreningene fra hverandre lokalt som på sentralt nivå? Kanskje så man helsearbeidet som ett i enkelte lokalsamfunn fordi man ikke kjente til den konflikten som utspilte seg mellom foreningene sentralt?

hørt med Øverland.¹³⁷ Øverlands svar var klart. ”Närbö sanitetsforening bör De ikke besöke. Den er ikke innmeldt i Nf., og da blir der ofte bare kritikk og misforståelse fra kretsstyre og hovedstyre.”¹³⁸ To og en halv måned senere kom det et skyldpreget brev fra reisesøsteren til kontoret i Oslo. ”I Koppervik har jeg nok gjort noe som jeg ikke skulle ha gjort, (...)”.¹³⁹ Stensland hadde holdt foredrag for en NKS-forening som ikke var tilsluttet Nasjonalforeningen, men det var en feiltakelse. Formannen hadde forsikret reisesøsteren om at de

¹³⁷ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 5.4.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

¹³⁸ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 10.4.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

¹³⁹ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 25.6.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

¹⁴⁰ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 25.6.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

3. Reisesøstrenes møte med lokalsamfunnene

De tre aktørgruppene som til nå har blitt tegnet opp, altså reisesøstrene, lokalsamfunnene de besøkte og Nasjonalforeningen sentralt, vil bli viktige i de neste kapitlene. Dette kapitlet vil ha fokus på reisesøstrenes møte med lokalsamfunnene. Hvordan var samspillet mellom reisesøstrene og lokalsamfunnene de besøkte? Hvordan forholdt reisesøstrene seg til lokale aktører? Var de autoritetspersoner som upåvirkelig formidlet (”medisinsk korrekt”) kunnskap? Eller lot de seg påvirke av folkene og stedene de besøkte?

Hvilke forhold møtte reisesøstrene?

Reisesøstervirksomheten var mest utbredt i mellomkrigstiden. Hva preget denne perioden? Statistikk over bosettingsmønsteret viser at folk flest bodde i rurale områder perioden gjennom. Fra 1900 til 1946 var bare rundt 28% av befolkningen bosatt i byene, mens resten var bosatt i bygdene.¹⁴¹ Jordbruk var en viktig næring. I 1920 levde nær 40% av alle nordmenn helt eller delvis av jordbruk, men næringen var preget av ustabilitet og kriser.¹⁴² I følge Berge Furre var mellomkrigstiden preget av sosiale kriser og av økonomisk turbulens med oppgangs- og nedgangstider, usikkerhet og arbeidsløshet.¹⁴³

Sykdomsbildet var endring på lang sikt. Dødeligheten på landsbasis falt etter 1900, fra 16 per 1000 i 1900 til 11 per 1000 i 1925, men det var geografiske variasjoner.¹⁴⁴ Fallet var, for eksempel, større i byene enn i landdistriktene, som etter 1910 gikk forbi byene i dødelighetsrate.¹⁴⁵ Fallet ser også ut til å ha vært større sørover i landet enn i de nordligste fylkene.¹⁴⁶ Infeksjonssykdommene var i stor grad på vikende front, mens de såkalte livsstilssykdommene ble mer fremtredende.¹⁴⁷ Også tuberkulosen, selve årsaken til Nasjonalforeningens stiftelse, var på retur på starten av 1900-tallet. I 1900 døde nesten 7000 mennesker av sykdommen hvert år. 30 år senere hadde dette tallet sunket til ca 3500 årlig, ett tall som forøvrig representerte fire ganger så mange dødsfall som de andre

¹⁴¹ Backer 1961: 24, hentet fra Andresen og Ryymen 2010: 171.

¹⁴² Furre 2004: 46.

¹⁴³ Furre 2004: 20–21.

¹⁴⁴ Schjøtz 2003a: 206.

¹⁴⁵ Schjøtz 2003a: 206.

¹⁴⁶ Se for eksempel Elstad og Hamran 2006 og Ryymen 2009.

¹⁴⁷ Moseng 2009a: 16.

infeksjonssykdommene til sammen. Samtidig hadde sykdommer som kreft og hjerte- og karsykdommer overtatt plassen som de dødeligste sykdommene.¹⁴⁸

Selv om sykdomsbildet gradvis endret seg, ble ikke Nasjonalforeningens arbeid vesentlig endret i denne perioden. Frem til andre verdenskrig var fremdeles tuberkulosen en av de viktigste motivatorene for Nasjonalforeningens brede helsearbeid. Senere kom andre saker inn på agendaen, slik som for eksempel arbeidet mot hjerte- og karsykdommer og eldreomsorg. Foreningens navneskifter vitner om endrede arbeidsfelt. I 1946 får den navnet *Nasjonalforeningen mot Tuberkulosen for Folkehelsen*, og folkehelsen blir vektlagt i navnet så vel som i arbeidet. I 1963 forsvinner tuberkulosen ut av foreningens navn, og selv om tuberkulose stadig er et felt for Nasjonalforeningen, er det ikke blant de viktigste.¹⁴⁹

Møtet med dem som skulle opplyses

Opplysning var perioden igjennom reisesøstrenes hovedanliggende, som vist tidligere. Det ble det også holdt frem at opplysning var en tendens i tiden og at "alle" skulle opplyses: kvinner, menn og barn ble alle objekt for denne opplysningen. I kildene fortelles det om opplysning av husmødre og skolebarn, av lærere, bønder, prester og mange andre grupper. Å analysere reisesøstrenes samspill med en så uensartet gruppe under ett kan være problematisk. Reisesøstrenes holdninger og strategier overfor personene var ulike, og samspillet dem i mellom må ha vært forskjellig. Jeg vil likevel argumentere for at en viss generalisering av dette samspillet er nødvendig og mulig hvis man lar opplysningsaspektet være utgangspunktet. Da kan man dele aktørene inn i to hovedbolker: dem som skulle opplyse og dem som skulle opplyses. Man kunne selvsagt delt gruppene inn på andre måter, for eksempel etter kjønn eller yrke, men her lar jeg opplysningsaspektet kategorisere gruppen. Selv om gruppen var uensartet, skulle alle opplyses etter generelle idealer om helse, sunnhet og sykdomsforebygging. Alle kunne bli berørt og ideelt sett skulle alle ha kunnskap om hvordan man kunne forebygge sykdom og bygge helse. Reisesøstrene var, gjennom å være ansatt som reisesøstre, gitt en rolle overfor befolkningen. Denne rollen hadde sitt utgangspunkt i en oppfatning om at det var et sprik mellom ideal og realitet i befolkningens helse og at opplysning var strategien for å bøte på dette problemet. Hva var reisesøstrenes, de som i praksis skulle utføre opplysningen, oppfatning av dette "problemet"? Hvordan så de på sin rolle som opplysere og hvorfor var arbeidet viktig?

¹⁴⁸ Tallene er hentet fra Moseng 2009a: 16.

¹⁴⁹ Nasjonalforeningen for folkehelsens hjemmeside.

http://burns.idium.net/nasjonalforeningen.no/no/Om_oss/Historie/. Lastet ned 25.02.2010.

Holdningene til disse aspektene må ha påvirket arbeidet og tilnærmingen til dem som skulle opplyses. Et sentralt spørsmål er da; hvordan skulle de arbeide for å ha størst påvirkning? Hvilke strategier ble tatt i bruk for å lykkes i opplysningsprosjektet?

Ønsket om en varig endring

”Jeg mener og tror at oppgavene i de tuberkuløse hjem for oss søstre er å utføre vårt arbeid på en slik måte at de som bor der, får lyst til å fortsette arbeidet når vi er gått vår vei.”¹⁵⁰ Reisesøster Marie Stensland.

En forutsetning for at opplysningsprosjektet skulle lykkes, var at opplysningen og kunnskapen som ble spredt ble brukt av befolkningen. Reisesøster Marie Stensland reflekterte over dette i et foredrag på Nasjonalforeningens søsterstevne på Birkeland i 1929. Arrangementet var et årlig samlingspunkt for Nasjonalforeningens sykepleiere, som ellers var spredt rundt i hele landet, og reisesøstre var ofte fremtredende skikkelser på programmet. Dette året holdt Stensland et selvskrevet foredrag kalt ”En søsters opgaver i kampen mot tuberkulosen.”, som senere ble publisert i *Meddelelser*.¹⁵¹ Teksten er en refleksjon rundt det å være sykepleier i et lokalsamfunn og hvordan man best kan nå frem med sitt budskap hos folk flest. Som kilde til å analysere reisesøstrenes møte med lokalsamfunnene, er den verdifull av mange grunner. For det første, og viktigst, kan foredraget gi en god innsikt i hvordan en reisesøster oppfattet lokalsamfunnene, menneskene der og hennes egne arbeidsoppgaver. Det kan gi en innsikt i hvilke problemområder en reisesøster traff på og hvordan hun mente de burde løses. For det andre er det det eneste foredraget av en reisesøster fra Nasjonalforeningen som er gjengitt i helhet i kildematerialet denne oppgaven bygger på.¹⁵² Foredraget kan gi innsikt, om enn bare ett lite innblikk, i retorikk og strategier som reisesøstre tok i bruk i foredragsvirksomheten sin.

Stensland fremhevet et ønske om en varig endring i de tuberkuløse hjem. Søstre, altså sykepleierne, skulle påvirke og inspirere folk slik at de fortsatte å bruke kunnskapene de fikk av sykepleieren. Sagt med Foucaults og Vallgårdas ord, handlet dette om ”(...) at overbevise de styrende om det rigtige og ønskelige i at ændre adfærd, sådan at de selv styrer deres handlinger i rigtig retning, (...)”.¹⁵³ Objektene for styringen (dem som skulle opplyses)

¹⁵⁰ Marie Stenslands foredrag på Nasjonalforeningens søsterstevne i 1929. *Meddelelser* desember 1929 Søsteravdelingen: XXII.

¹⁵¹ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XIX–XXVI.

¹⁵² NKS’ Elise Knudsen har også fått gjengitt deler av et foredrag om spedbarnsstell i *Folkehelsen* 1933.

¹⁵³ Foucault 1972, hentet fra Vallgård 2003: 13.

skulle påvirkes slik at de ikke bare umiddelbart etter, men også i fremtiden, handler slik som de styrende (sykepleierne) vil. For reisesøstrenes del var dette helt vesentlig, ja, trolig viktigere enn for de lokale sykepleierne. De var ikke stedfaste og kunne derfor ikke involvere seg i helseprosjektet over tid. Deres innsats dreide seg om å påvirke folks vaner og adferd over tid på den begrensede tiden de var tilstede i lokalsamfunnet. De skulle, metaforisk sett, være ”såkoner”. Masseopplysningen, den individuelle opplysningen og arbeidet for aktive foreninger kan sees på som frø som skulle spire i lokalsamfunnene etter reisesøsterbesøket og siden bære frukter for folkehelsen.

Problemet – om opplysningsprosjektet og dem som skulle opplyses

Uvitenhet eller uvilje?

Hva var så reisesøstrenes oppfatning av ”problemet” de var ansatt for å bøte på? Hvordan så de på sin rolle som opplysere og hvorfor var arbeidet viktig?

Igjen er det naturlig å vende seg til Marie Stenslands foredrag for å lete etter svar. Hun innledet sitt foredrag slik: ”Kjære søstre! ”Kjemp for alt hvad du har kjært, dø om så det gjelder; da er livet ei så svært, døden ikke heller.” Vi søstre kan vel med god grund si, at der må kjempes og kjempes hårdt for å vinne seier over vanskelighetene vi møter i vårt arbeide.”¹⁵⁴ Sitatet er hentet fra salmen ”Alltid freidig når du går” og var trolig en kjent referanse for tilhørerne.¹⁵⁵ Innledningen satt tonen for resten av foredraget, som i sin helhet er preget av krigs- og kampmetaforer. Kampen skulle føres mot tuberkulosen, som foredragets tittel gjør klart, men også mot et underliggende onde: uvitenhet. ”Uvidenhet er en av tuberkulosens beste forbundsfeller, mens kjennskap til sykdommen er det beste våben mot den.” Uvitenheten kunne føre til man ikke beskyttet seg godt nok mot smitte og sykdom, men også til unødvendig og stigmatiserende smittefrykt. ”De mener at kan de bare holde sig borte fra dem, som har tuberkulose, er de reddet, da er der ingen fare på ferde. Stakkars dem, som tenker slik!”¹⁵⁶ De uopplyste skisseres som stakkarslige, men gode. De var mennesker man skulle ha medlidenhet og tålmodighet med, for årsaken til oppførselen deres var at de ikke visste bedre.

For å bøte på problemet, ville Stensland utstyre befolkningen med det våpenet hun selv og sykepleierne besatt, nemlig rett kunnskap. I tråd med sosialhygieniske ideologier,

¹⁵⁴ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XIX

¹⁵⁵ Salmen er skrevet av presten Chr. Richardt i 1868 etter melodi av E.C.F. Weyse. Store norske leksikon: http://www.snl.no/Alltid_freidig_n%C3%A5r_du_g%C3%A5r. Lastet ned 23.4.2010.

¹⁵⁶ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XX.

dreide dette seg om en bred forståelse om sunnhet og sykdom og av hvor viktig det var å ha god motstandskraft.

”Nu har vi lært og vet at tuberkelbasillen ikke er den eneste faktor som avgjør om et menneske får tuberkulose eller ikke; men det som spiller en like stor rolle, er vår motstandskraft eller vår mangel på motstandskraft overfor smittestoffet. (...) Vi vet jo at det er helt umulig å undgå tuberkelbasillene helt. (...) Det nytter lite å føre krig mot tuberkelbasillene, nei, der må også bli en kamp mot det som kan nedbryte vår motstandskraft.”¹⁵⁷

Stenslands karakteristikk antyder en tro på at kunnskapen i seg selv ville engasjere alle. Menneskene ble skissert som grunnleggende interesserte i å være med i ”kampen”, men uvitenhet var årsaken til den negative status quo. ”Vår kunnskap må vi dele med andre, slik at hvert eneste menneske i vårt land kan være med oss i denne krig, stor og liten, gutt og jente, fattig og rik, (...)”.¹⁵⁸ Denne holdningen kan vi spore i kildene etter flere reisesøstre. Kari Solheim, en av de første reisesøstre som har etterlatt seg kilder, skrev en reiseskildring til *Meddelelser*. Hun hadde reist i Trondheimsområdet, og skrev fra sine erfaringer der. ”Det er jo ofte kun litt veiledning som skal til. Interessen og hjertelaget er de fleste steder tilstede fra før.”¹⁵⁹ Hovedproblemet var at folk var uopplyste, ikke uvillige.

Slike beskrivelser gjør det nærliggende å gripe til Vallgårdas forståelse av governmentality og Schiøtz’ forståelse av det doble budskapet om kontroll og frihet, som ble forklart i innledningskapitlet. Maktutøvelsen, i dette tilfellet opplysningen og veiledningen, ble sett på som noe som skulle hjelpe og frigjøre individet fra de kvalene de led av uten å vite det. Troen på at ”(...) viden i sig selv vil ændre folks adfærd, (...)”, som Vallgård påstår at fantes i svenske og danske autoriteter, ser man også i Marie Stenslands foredrag.¹⁶⁰ ”(...) opplysning om hvad vi kan og må gjøre for å beskytte oss mot den [tuberkulosen], er det beste vi kan gi vårt folk.” proklamerte hun.¹⁶¹

Stenslands foredrag ble holdt for mange tilhørere på stevnet og det ble publisert i *Meddelelser*. *Meddelelser* nådde mange med et opplag på rundt 20.000–25.000.¹⁶² Sannsynlig ble det lest av personer reisesøstre hadde kontakt med i lokalsamfunnene siden bladet, i følge en årsmelding fra 1912, ble sendt til ”(...) leger, dyrleger, prester, landsfolkeskolelærere, jordmødre, alle avholdsforeninger, godtemplarloger, kristelige ungdomsforeninger, ungdomslag, sanitetsforeninger, Røde Korsfilialer, amts- og

¹⁵⁷ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XX.

¹⁵⁸ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XX.

¹⁵⁹ *Meddelelser* 1918: 100.

¹⁶⁰ Vallgård 2003: 38.

¹⁶¹ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XXI.

¹⁶² Erichsen 1960: 29.

folkehøyskoler, herreds- og bystyrer, tilsluttede foreninger samt de fleste aviser”¹⁶³ Tanken på mottakerne og frykten for å støte noen kan ha farget beskrivelsen av folket som skulle opplyses.

I andre tilfeller beskrev reisesøstrene ”problemet” som et annet, nemlig at folket som skulle opplyses var uvillige til å ta i mot kunnskapen. Den omreisende kostholdslærerinnen Dorothea Grude klaget på dette i 1939.¹⁶⁴ Hun skrev at folk raskt glemte det de hadde lært, og at de virket uvillige til å ta til seg selv enkle endringer. Hun avsluttet brevet til Øverland med et hjertesukk: ”Men hvad kan vi gjøre når de er så dumme.”¹⁶⁵ Dikka Bruu og Antonie Sandvik har skrevet om liknende hendelser. Da Antonie Sandvik i 1924 besøkte et hjem som tidligere hadde hatt reisesøster på besøk, erfarte hun at opplysningen ikke alltid hadde grobunn i hjemmene. ”Det er rent hvor let folk falder tilbake til sine skjidne vaner her på Selnes findes hjem som søster Gurine Hustvet vistnok [ryddet] orntlig op i for fire år siden men som er like skidne i dag. Jeg for (...) den følelse at enkelte menesker kan ikke trives uten i skit.”¹⁶⁶ Fem år senere oppsummerer hun skepsisen mot arbeidet hennes slik:

”Jeg har jo på mine andre reiser støt på forskjellig, som har lat mig forstå at det er nesten stor synd, at snakke om at motarbeide sykdom å passe på helsen sin. ”Det er ”skjebnen å lagnaden” som råder med slig.” Det har jo til og med hendt mig at de har had betenkeligheter for at låne mig lokaler, til den slags foredrag som vi holder.”¹⁶⁷

Dikka Bruus brev til Birger Øverland vitner om at religion til tider kunne skape problemer for hennes virksomhet og de idealene hun skulle fremme. Fra Møre og Romsdal skrev hun:

”Det er nesten ikke en dag, hvor jeg ikke støter paa den ene eller den anden form for ”prædikanter”. At folks hjerner makter al denne forskjellig artede paavirkningen af religion! Men på ”møter” skal de! De kan ikke leve foruten, sier dr.Selle vold. Hjemmene blir jo uværgerlig oftere satt til side. Og barna!!!”¹⁶⁸

Disse idealene som var så åpenbare for Grude, Sandvik og Bruu, var tydeligvis ikke like viktige for alle dem de skulle opplyse. Her ser vi eksempler på at problemstillingen Stensland satte opp i sitt foredrag i 1929 er snudd på hode. Folk var ikke uopplyste, de hadde hørt hva reisesøstrene hadde å si, men de var uvillige til å ta i bruk informasjonen slik reisesøstrene ville at de skulle. Tradisjon, kultur, tenke- og trosmåter var tydeligvis

¹⁶³ Årsmelding fra Nasjonalforeningen i 1912. *Meddelelser* 1912: 27. Sitert etter Blom 2002: 74.

¹⁶⁴ Brev fra Grude til Nasjonalforeningen 1.5.1939. RA PA 1245 Gb L0004.

¹⁶⁵ Brev fra Grude til Nasjonalforeningen 1.5.1939. RA PA 1245 Gb L0004.

¹⁶⁶ Reisedagbok for Antonie Sandvik 4.8.1924. RA PA 1245, Ga L0004.

¹⁶⁷ Reisedagbok for Antonie Sandvik 6.11.1929. RA PA 1245 Ga L0005.

¹⁶⁸ Brev fra Dikka Bruu til Birger Øverland 2.12.1934. RA PA 1245 Gb L0002.

forskjellige og oppfatningene om hva som var ”det gode liv” kunne variere sterkt.¹⁶⁹ Det var derfor ingen enkel oppgave å overbevise befolkningen om de nye hygieniske standardene. Hvis de var av en annen oppfatning og hadde levd sitt liv etter andre levesett, kunne mottakelsen i lokalsamfunnene bli ambivalent. Ikke alle satte pris på reisesøstrenes tilstedeværelse, som Gyda Pettersen påpekte etter et besøk i Fauske i 1930. ”Jeg blev mottat her med saarende ord om at en reisesøster var en høiviktig person o.s.v., men jeg er da samtidig blitt vist at det ikke var nødvendig aa vise den høiviktige nogen høflighet.”¹⁷⁰

Sosiale og økonomiske problemer?

Uvitenhet eller uvilje hos dem som skulle opplyses var faktorer som kunne fremme dårlig helse og vanskeliggjøre opplysningsprosjektet. Men disse problemene var ikke de eneste som stod i veien for arbeidet. I 1929 uttrykte Antonie Sandvik at hun hadde betenknninger om idealene for luftige og lyse hjem som rådet i perioden.¹⁷¹ Hun hadde vært på Namdalens Helseheim, og sett hvor luftig og lyst det var der. Hun var ikke udelt begeistret. Forskjellen på slike hjem og hjemmene pasientene skulle vende tilbake til etter oppholdet fremstod som for stor: ”Undres ofte om ikke det ville vere heldigt her at finde den skjønne middelvei. (...) Hjemmene må bli luftigere det er klart, – men – jeg [mener] å tro at det er en overdrivelse av lufting på vore t.b.hjem sanatorier å hjem for t.b. truede barn.”¹⁷² Det kan tenkes at denne ”skjønne middelvei” springer ut fra en tro på at det ikke trengs så mye lys og luft. Kanskje Sandvik mente at det kunne bli ”for mye av det gode”? Det er likevel mest sannsynlig at hennes tvil bunnet ut i en oppfattelse av et sprik mellom medisinske krav til boligens standard og folks forutsetninger for å etterleve disse kravene. ”Når disse pat. [pasientene] vender tilbake til sine hjem, selv om disse er både rene å greit luftige så er aligevel forskjellen så stor (...) resultatet må bli dårlig.”¹⁷³ Det kan se ut til at hun mente at det var svært vanskelig for folk, om ikke umulig, å etterleve de idealene som ble etablert på institusjonene. Hvorfor? Sandvik begrunner ikke betenkningene sine, men det er nærliggende å tro at økonomiske faktorer ligger til grunn. Å bedre standarden kunne bety å måtte endre på husene eller bygge helt nye, noe som ville kostet mye. Mellomkrigstiden var en periode med økonomiske svingninger og mye arbeidsløshet. Det kunne være vanskelig å få midlene til å

¹⁶⁹ Mer om kollisjonene mellom kulturene finner vi for eksempel i Schiøtz 2003a kapittel tre og Schiøtz 2003b: 201.

¹⁷⁰ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 13.10.1930. RA PA 1245 Gb L0004.

¹⁷¹ Boligstandard og -hygiene var et viktig tema både før og i mellomkrigstiden. Se for eksempel Ryymin 2009: 90, Schiøtz 2003a: 237 og Schmidt og Kristensen 2004.

¹⁷² Begge i Antonie Sandviks reisedagbok 12.8.1929, Ga L0005.

¹⁷³ Antonie Sandviks reisedagbok 12.8.1929, RA PA 1245 Ga L0005.

strekke til slike endringer, både i forbindelse med bolig, kosthold og hygiene. Noen greide det kanskje ikke, og om de skulle ha litt penger, kunne det være vanskelig å overbevise folk om å bruke det lille de hadde på dette formålet. Dikka Bruu skrev om problemet etter et besøk i Koppang i 1931. ”Endel arbeidsløshet hersket der og det hører man jo om allesteder. (...) der var vanskelig for tilstrækkelig med melk (...) Noe jeg ofte har nævnt paa i nord og i syd, men det synes like umulig som at ta stjerner av himlen aa faa dem til at forandre det slik at de havde en melkeku i ethvertfald i vanskelige tider.”¹⁷⁴ Marie Stensland sa det slik sin tale på søsterstevnet i 1929: ”Det gjelder å være forsiktige med våre krav, for er der forbundet utgifter med det, så skal vi snart høre: Ja, det er lettvint nok for dem som har penger nok. Og vi vet at de kan ha rett i det.”¹⁷⁵

Det ser altså ut som om flere av reisesøstrene hadde et bevisst forhold til at det kunne være et sprik mellom idealene og hva som i realiteten kunne gjennomføres. De så, til en viss grad, saken fra lokalsamfunnenes side, og erkjente at det kunne være vanskelig å gjennomføre alt det man ønsket. ”Problemet” som skisseres er den dårlige folkehelsen, og årsakene til denne, uvitenhet, uvilje, økonomiske faktorer eller alle tre, ser også ut til å skape problemer for gjennomføringen av opplysningsprosjektet.

Gjennomføringen av opplysningsprosjektet: Forelesning eller dialog?

*”Spørsmålet er da hvordan vi skal bringe folk disse opplysninger og disse sannheter uten å støte dem fra oss.”*¹⁷⁶ Marie Stensland.

Marie Stenslands spørsmål fra 1929 var alltid aktuelt i reisesøstervirksomheten. En god reisesøster skulle øke folks interesse og kunnskap om helserelaterte saker og påvirke dem slik at vanene deres ble endret for fremtiden. Det var derfor nødvendig at hun hadde påvirkningskraft og en reell innvirkning på folks hverdag. Hvordan forholdt hun seg til opplysningsprosjektet og dem som skulle opplyses? Hvilke strategier tok hun i bruk for å lykkes?

Forelesning: ”(...) at blotte feil og synder (...)”

”Uagtet vandrelærernes oppgave for en væsendlig del maa være at blotte feil og synder og søke disse rettet, har vi det intryk, at de allesteder har været velset og at man har som regel ønsket

¹⁷⁴ Dikka Bruus reisedagbok 23.3.1931. RA PA 1245 Ga L0001.

¹⁷⁵ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XXI.

¹⁷⁶ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XXI.

dem tilbake.”, het det i en årsberetning fra Nasjonalforeningen i 1919.¹⁷⁷ De kunne være ”velset” og ”ønsket” i lokalsamfunnene, som sitatet overfor antyder, men det gjaldt ikke ”allesteder”. Det er viktig å holde fast ved at reisesøstervirksomheten handlet om å endre folks adferd og vaner, eller ”(...) at blotte feil og synder og søke disse rettet (...)”.

Masseopplysningen var en arena der forelesning var sentralt. Der ble nok ikke ”feil og synder” påpekt direkte, men tilhørerne fikk mye informasjon om hvordan noe burde gjøres rett. Reisesøstrene foreleste og demonstrerte om barnestell, stell av syke, generell hygiene og så videre. Ved å vise hvordan dette burde gjøres, viste hun implisitt hvordan man ikke burde gjøre det, og utøvet dermed en indirekte korrektur av ”feil og synder”. Hvorvidt det også var en dialog mellom reisesøstrene og deltakerne, eller om hun holdt foredraget som en monolog, er vanskelig å svare på. Man vet nemlig ikke mye om hvordan disse møtene foregikk og i hvilken grad dem som skulle opplyses deltok aktivt. Stilte de mange spørsmål underveis eller måtte reisesøsteren føre foredraget selv? Delte de sine erfaringer med reisesøsteren og de andre som deltok på møtene? Gav de reisesøsteren mulighet til å forholde seg til konkrete spørsmål eller måtte hun forelese om generelle emner?

Spørsmålene er vanskelige å svare på for masseopplysningens del, men i den individuelle opplysningen ble det satt fokus på en person eller familie. ”Feil og synder” ble direkte påpekt, og reisesøsteren kunne forholde seg til ett konkret tilfelle, ett konkret hjem, om gangen. Reisesøstrene trådte inn i stuen, bokstavelig talt, og observerte, vurderte og gav råd. ”Indtykket: (...)”, skrev Dikka Bruu etter et hjemmebesøk i 1929, ”(...) Rotete og ustelt. Da vi kom blev der vasket opp. Per er 10 aar, og kostet med sopelime så det føk, og forklarte, hvordan han skulle koste, - men stuen og kjøkken skulde han helst vaske med rent, godt varmt såpevann.”¹⁷⁸ I enkelte tilfeller grenset rådene til formaning eller pålegg, slik som i dette utdraget fra en ukjent reisesøsters dagbok rundt 1920:

”Kom til et av disse igjennem skitne hjem. Utenfor trappen var der kastet alt mulig avfald, saa der var en stank over al beskrivelse. Indenfor skittent. Moren doven og likeglad, barnene skitne, bleke og sykelige. Paa spørsmåal om, hvorfor hun holdt hjem og barn saa daarlig stelt, svarte moren, at hun gjorde hvad hun kunde. Jeg bad hende ikke længre lyve for sig selv og sine. Paala derpaa de største barn at gjøre rent (...)”.¹⁷⁹

Reisesøstrene kunne sette hardt mot hardt hvis de ikke nådde frem med den opplysningen. De kunne være strenge og formanende, og til og med fremstå som kontrollører av hjemmene.

¹⁷⁷ *Meddelelser* 1920: 2–3.

¹⁷⁸ RA PA 1245, Ga L0003.

¹⁷⁹ *Meddelelser* 1920: 143.

Teemu Ryymin har påpekt denne kontrollfunksjonen, og hevdet at reisesøstrene skulle inspisere hjemmene. Hjemmebesøkene kunne være uannonserte og ufrivillige, og reisesøstrene rapporterte av og til statusen der til lokale leger og helse- og sosialmyndighetene.¹⁸⁰ Reisedagbøker og korrespondanse med sekretæren kan også sees som rapporter om lokalsamfunnene, og senere i oppgaven skal det argumenteres for at disse kunne fungere som kontrollkanaler på flere måter. Ryymin skriver at reisesøstrene hadde en tvetydig rolle i lokalsamfunnene. ”På den ene siden skulle de drive opplysningsvirksomhet og yte direkte hjelp til allmuen, for eksempel ved pleie av syke og gamle. På den andre siden skulle de inspisere og kontrollere hjemmenes hygieniske standard: (...).”¹⁸¹ I enkelte tilfeller kunne reisesøstrene besøke det samme hjemmet flere ganger, noe som antyder at reisesøstrene kunne følge opp om det var gjort noen endringer. Ryymin viser hvordan Dikka Bruu besøkte et hjem i Porsanger gjentatte ganger:

”[N.N.] – 2 voksne, 6b. hvorav 3 konfirmerte (...) Faren nydelig mand – lider under al urensligheten. Skal være bra, arbeidssom naar der er arbeide! Huset ældgammelt, 2 rum (...) Helt igjennem vanstell. Der fortælles, 2 smaa døde av vanrøkt, 3 mindste barna er fra 4 aar til 2 mndr. Moren holdt barnet undav mig for at jeg ikke skulle se det. Blaahvit av ydre – et saar skrit, tok ikke bryst. Maate paatale urensligheten. 2 voksne kvindfolk, som ikke kunde holde et eneste gulv rent. (...) [Bruu kom senere tilbake til hjemmet] Konen laa da og skurte – vasket nermest. Hun var ikke trygg for, at jeg ikke kom tilbake. (...) De to andre smaa sov i en krok paa renskind i fuld paaklædning og med vaate komager. – Konen burde paa tvangsarb. – stuen brændes og barna anbringes barnehjem.”¹⁸²

Av og til kunne en reisesøster besøke de samme hjemmene som en annen reisesøster hadde vært i tidligere, som vi alt har sett et eksempel på.

Reisesøsteren – en autoritet med begrensninger

*”De hygieniske vandrelærere (...) må jo erindre, at de da overalt både i skolerne og andre steder kommer som private mennesker, utsendt av en privat institusjon, som ikke har nogen myndighet.”*¹⁸³ Birger Øverland

Reisesøstrene kunne gi råd og formane. De kunne rapportere kritikkverdige forhold videre til lokale helsemyndigheter og til Nasjonalforeningen, og de kunne komme tilbake for senere inspeksjoner. Man kan likevel si at de var en autoritet med begrensninger. For det første var

¹⁸⁰ Ryymin 2005: 96–97.

¹⁸¹ Ryymin 2005: 96.

¹⁸² Sitert etter Ryymin 2005: 97.

¹⁸³ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 4.10.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

praksisen med oppfølgende kontroll av hvert enkelt hjem trolig mindre utbredt.

Reisesøstrenes tette reiseruter og program gav liten åpning for oppfølging. For det andre var de ikke kontrollører med formelt mandat og maktmidler. De var ansatte i en privat forening og måtte derfor reise rundt som privatpersoner. Ut over råd, formaning og muligens trusler, hadde ikke reisesøstrene noen maktmidler for å få folk til å endre vaner. De kunne nok true med tvangsarbeid eller barnehjem, som Dikka Bruu muligens gjorde i Porsanger, men de kunne ikke få det gjennomført selv. Jeg har ikke funnet eksempler på at reisesøstrenes rapporter om allmuen har ført til sanksjoner fra Nasjonalforeningen eller de lokale helsemyndighetene. Dette kan selvsagt ha skjedd, men kildematerialet jeg tar utgangspunkt i viser ikke konsekvensene av slike rapporter. Det ser derfor ut til at sitatet fra årsmeldingen passer godt. Reisesøstrene kunne ”(...) blotte feil og synder og *søke* disse rettet (...)”¹⁸⁴, men de kunne ikke *kreve* det.

Jeg vil likevel hevde at selv om reisesøsteren formelt sett kom som privatperson til lokalsamfunnene, så var hun i bunn og grunn var en autoritet overfor dem som skulle opplyses. Denne virksomheten, så vel som annen opplysningsvirksomhet, innebar et asymetrisk forhold. Reisesøstrene skulle være opplysere, eller sagt med foreningens ord; lærere. De var utdannede sykepleiere, Nasjonalforeningens utsendinger og satt inne med en kunnskap som skulle formidles til folket. De var i tillegg drevne foredragsholdere, bereiste, erfarne og dyktige sykepleiere som var valgt ut til en vanskelig stilling.¹⁸⁵

Autoriteten de hadde overfor dem som skulle opplyses var oppnådd gjennom stillingen, erfaringen og kunnskapen de satt inne med. Dette var i seg selv faktorer som kunne øke reisesøstrenes påvirkningskraft. Samtidig ble et reisesøsterbesøk trolig oppfattet som noe spesielt i lokalsamfunnene. Det ble gjerne annonsert i avisene, via lokale foreninger, skoler og liknende at en reisesøster var i distriktet og det ble ofte arrangert foredrag, basarer og fester. Et reisesøsterbesøk var, kort sagt, litt oppstyr, og det var trolig forventninger i lokalsamfunnene som gav reisesøsteren en form for autoritet allerede før hun ankom.

Autoriteten var viktig, men påvirkningsevnen og evnen til å få folk til å endre livsstil også etter at hun hadde reist, var essensiell. Uten formelle muligheter til tvang og makt, måtte reisesøsteren hvile på egen evne til å overbevise og påvirke. Hun måtte overbevise folk om at tiltakene var til deres eget beste. Målet var å bekjempe tuberkulosen gjennom å bedre

¹⁸⁴ *Meddelelser* 1920: 2–3. Min utheving.

¹⁸⁵ Se kapittel tre ”Reisesøstrenes møte med de lokale sykepleierne” for mer om reisesøstervirksomheten som spesiell og krevende.

folkehelsen på lang sikt, og da måtte reisesøstrene ofte benytte flere strategier enn å bare hvile på autoriteten som var gitt dem gjennom yrket, erfaring og utdanning.

Dialog: Tilpassing og imøtekommenhet

En viktig strategi for å nå målet, var å gjøre endringene mulige å realisere i lokalsamfunnene. Antonie Sandviks tanker om ”den skjønne middelvei” kan sees som et ønske om å finne et ideal som var realiserbart i lokalsamfunnene. Som sykepleier kjente hun godt til medisinen og dens kunnskap. Som reisesøster fikk hun daglig innsyn i folks hverdag og deres forutsetninger for å gjennomføre endringene man ønsket. Idealene kunne sprike, men for reisesøstrene var det viktig å tilpasse prosjektet til lokalsamfunnene. Det var nødvendig å skape et prosjekt som folk forstod, kunne ta del i og ville støtte opp om. Tilpassing og imøtekommenhet kunne derfor være en strategi for å få gjennomført opplysningsprosjektet.

Det var ikke bare Sandvik, men også mange av de andre reisesøstrene, som var inne på slike tanker. Det finnes mange tegn på at reisesøstrene tilpasset sine aktiviteter til lokalsamfunnene, og at de kunne være imøtekommende overfor ønsker. Dikka Bruu og hennes foredrag kan brukes som eksempel på dette. I januar 1936 fikk hun et brev fra en misfornøyd Birger Øverland. ”Nu vet jeg imidlertid at De også holder foredrag som jeg aldri har sett eller godkjent. Jeg har også hørt at De viser frem lysbilleder og plancher som vi ikke har godkjent.”¹⁸⁶ Foredragene handlet om kvinnelige kjønnsorganer og befruktningsprosessen, om ”haremunn” og plattfot. Lysbildene var illustrasjoner av kjønnsorganet uten- og innenifra. Øverland beskrev slike foredrag som ”(...)absolutt i periferien av hvad Nationalforeningen har tenkt å oplyse om ved sine hygieniske vandelærere.”¹⁸⁷ Problematikken var ikke ny. Allerede fem år tidligere hadde Øverland irettesatt Bruu for hennes foredrag. Hun hadde brukt den korte tiden hun hadde til rådighet til foredrag til å prate om kjønnsykdommer. ”De får jo huske at det er Nationalforeningen mot tuberkulosen De arbeider for, og da om tuberkulosearbeidet i første rekke. (...) Kjønnsykdommene synes jeg er svært spesielt, når De kun har to timer.”¹⁸⁸ Så hvorfor foreleste Bruu om slike emner? Hvorfor holdt hun seg ikke til Nasjonalforeningens retningslinjer og de vanlige forelesningsemnene?¹⁸⁹ Og hvorfor fortsatte Bruu å holde foredrag om slike emner også etter at hun hadde fått påpekninger om dette fra sekretæren?

¹⁸⁶ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 4.1.1936, RA PA 1245 Gb L0003.

¹⁸⁷ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 13.1.1936, RA PA 1245 Gb L0003.

¹⁸⁸ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 3.2.1931. RA PA 1245 Gb L0001.

¹⁸⁹ Det ser ut som at reisesøstrene hadde et repertoar av forelesningsemner, selv om de, innenfor visse rammer, stod fritt til å forelese om det de ønsket. Se kapittel fire.

Man må ha i tankene at Bruu var et noe uvanlig tilfelle og at hennes utførelse av arbeidet ikke kan stå som eksempel på alle reisesøstrenes arbeid. Hennes holdninger var trolig radikale i samtiden og hun kan ha hatt relasjoner til arbeiderbevegelsen.¹⁹⁰ Samtidig skydde hun ikke konflikter og fremstår som svært frittalende i kildene. Det er likevel sannsynlig at disse foredragene var et uttrykk for en oppfattelse av hva det var behov for i lokalsamfunnene. Selv om disse emnene ikke var i tråd med det Nasjonalforeningen la i opplysning, gikk de tydeligvis inn i Bruus forståelse av hva opplysningen skulle inneholde. Politiske overbevisninger kan ha ligget til grunn for foredragene, men etter all sannsynlighet baserte hun seg mye på erfaringer også. Gjennom sin utstrakte kontakt med lokalsamfunnene, dannet hun seg meninger om hva det trengtes opplysning om. Disse foredragene kan derfor ha vært et resultat av erfaringer med reelle problemer i lokalsamfunnene.

Liknende eksempler på tilpassing og dialog med lokalsamfunnene finnes flere steder i kildene. Marie Stenslands brev til foreningen nær ti år tidligere, vitner om dette. Hun hadde planlagt å holde foredrag om tuberkulose i et lokalsamfunn, men ble bedt om å snakke om hygiene i stedet. Personer i lokalmiljøet mente at det ikke var interesse for et foredrag om tuberkulose. Hun etterkom ønsket.¹⁹¹ Hygiene lå riktig nok ikke utenfor Nasjonalforeningens hensikt med reisesøstrene, men eksemplet vitner om fleksibilitet og imøtekommenhet fra reisesøsterens side.

Mot i brystet, vett i pannen og hjerter som er varme

Reisesøsteren skulle gjøre mer enn å tilpasse prosjektet til lokalsamfunnene. Hun skulle gjøre det på en måte som skapte interesse og velvilje hos befolkningen. Marie Stensland spurte seg i 1929 hvordan opplysning burde foregå for at man skulle unngå å støte folk fra seg.¹⁹² Hennes eget svar var klart. En søster viktigste oppgave var å vinne folks tillit. ”Vinner vi ikke det hjem vi kommer inn i, vinner vi heller ikke å gjennomføre vårt arbeide, der hvor vi er satt.” Hennes råd til Nasjonalforeningens sykepleiere var tredelt. ”Ja, kjære søstre, dette er en vanskelig oppgave. ”Mot i brystet og vett i pannen” må vi alle ha, men jeg hadde lyst til å tilføye ”hjerter som er varme”. ”¹⁹³

Det kan slås fast at reisesøstervirksomheten i særlig grad krevde mot i brystet. Det var en omflakkende, ensom og til tider vanskelig og kritikkutsatt jobb. Vett i pannen krevdes i høy grad. Reisesøstrene måtte finne de mest effektive metodene for å gjennomføre

¹⁹⁰ Moseng 2009a: 51–53.

¹⁹¹ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 5.–6.5.1927. RA PA 1245 Gb L0005.

¹⁹² *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XXI.

¹⁹³ *Meddelelser* desember 1929, Søsteravdelingen: XXI.

opplysningsprosjektet og samarbeide med lokalsamfunnene. De varme hjertene kunne være en hjelp på veien her. Samarbeid og tillit var viktig, og reisesøstrene måtte ”vinne folk for seg”. Effekten av arbeidet var avhengig av at folk fulgte opp også etter at reisesøsteren hadde reist videre, og siden reisesøsteren ikke hadde formelle maktmidler, måtte hun satse på sin egen påvirkningsevne. Ved å inspirere folk, og få dem til å innse at dette var best for seg og sin familie, kunne effektene bli langvarige. Reisesøsteren nådde trolig lengst i dette ved å etablere god kontakt med folk, og ved å vise sitt engasjement. Dette var også viktig for å profilere Nasjonalforeningen i distriktene.¹⁹⁴

De ”varme hjertene” kunne altså være en strategi for å få gjennomført opplysningsprosjektet effektivt, men jeg tror ikke det kan reduseres til kun en strategi. Mange reisesøstre engasjerte seg sterkt i arbeidet, så sterkt at det strakk seg ut over arbeidstiden og det som var forlangt av dem som reisesøstre. Flere av dem arrangerte innsamlinger og loddet ut egenproduserte gjenstander til hjelp for vanskeligstilte de traff på sine reiser. Enkelte brukte også fridagene sine til arbeid. Slike tiltak kan ha signalisert at reisesøsteren var et engasjert og varmt menneske og skapt god kontakt mellom henne og lokalsamfunnet. Samtidig er det sannsynlig at innlevelsen skrev seg fra et engasjement på det personlige planet, ikke bare det profesjonelle. Reisesøsteren var øyenvitne til mange triste skjebner. Hun så sykdom, fattigdom og død og hadde personlig kontakt med utallige mennesker som opplevde dette. Å gå fullt inn for dette arbeidet var kanskje en måte å håndtere det på. Ved å gjøre sitt ytterste, følte de kanskje at de bidro til noe større. Dikka Bruu var en av dem som virkelig gikk inn for bidra med alt hun kunne. Arbeid i ferier og innsamlinger til fattige var vanlig for Bruu. Øverland påpeker engasjementet hennes i flere brev, ja, noen ganger må han strengt be henne passe på at arbeidet for andres helse ikke går ut over hennes egen. Han beskriver henne som ”(...) et eigodt, opofrende menneske(...)”¹⁹⁵ og kommenterer hennes evne til innlevelse i folks hverdag. ”(...) brevene vidner om nød og elendighet, men de vitner også forstår jeg om den fortrolighed De opnår i de familier De kommer i.”¹⁹⁶ Stillingen og ”kuffertlivet” var, som sagt, krevende og ensom og reisesøstrene hadde trolig få familiære bånd. Kanskje ”varme hjerter” (engasjement, innlevelse) var en nødvendighet for å holde ut reisesøstertilværelsen?

¹⁹⁴ Se kapittel to om at reisesøstrene var ambassadører for Nasjonalforeningene i landdistriktene.

¹⁹⁵ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 10.9.1928. RA PA 1245 Gb L0002.

¹⁹⁶ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 10.9.1928. RA PA 1245 Gb L0002.

Møtet med sykepleierne

Forskningslitteraturen om reisesøstre dreier seg i hovedsak om reisesøstrenes rolle som opplyser overfor allmuen. Møtet mellom reisesøstre og de lokale sykepleierne har tidligere kun blitt belyst i Ole Georg Mosengs upubliserte manuskript.¹⁹⁷ Det er likevel nødvendig å undersøke dette møtet for å forstå reisesøstrenes mange roller overfor et uensartet lokalsamfunn. Reisesøstre hadde oppgaver knyttet til også disse aktørene.

Nasjonalforeningen hadde i 1918 205 sykepleiere ansatt på landsbasis, et tall som steg til ca 440 ved midten av 30-årene.¹⁹⁸ I reisesøstrenes instruks fra 1924 ble tre aspekter ved samspillet med de lokale sykepleierne fremhevet. Først ble det lagt vekt på at de lokale sykepleierne hadde god kjennskap til forholdene i området, og at reisesøstre burde samarbeide med dem for å tilegne seg mest mulig informasjon. Så ble det nevnt at reisesøstre skulle veilede de lokale sykepleierne og til sist at de skulle fungere som et bindeledd mellom Nasjonalforeningen og dens sykepleiere.¹⁹⁹

I andre deler av dette kapitlet, og oppgaven som helhet, fremheves det at reisesøstervirksomheten var avhengig av et samarbeid med aktørene i lokalsamfunnet. Dette behandles nøyere andre steder, så her skal samarbeidet bare kort nevnes. Sykepleierne, som til daglig arbeidet i området, var trolig svært gode kilder til informasjonen om lokalsamfunnet som reisesøstre søkte. De kunne være hjelpelige med å peke ut hvor det var syke familier eller andre som trengte hjelp, og de kunne gi reisesøstre mange tips om andre saker, som for eksempel hvem som var aktive eller interesserte i helsearbeidet, hva man tidligere har gjort av slikt arbeid og så videre. Av og til ble de med reisesøsteren ut på hjemmebesøk og på institusjoner. De to andre funksjonene reisesøstre skulle ha overfor de lokale sykepleierne, veiledningen og bindeleddsfunksjonen, skal gås nøyere gjennom.

Reisesøstre som veiledere og forbilder

Veiledningsaspektet innebar at reisesøstre skulle ha en høyere posisjon enn de lokale sykepleierne. Ole Georg Moseng har fremhevet dette forholdet i sitt verk om Norsk sykepleierforbund og sykepleiernes historie.

”I antall utgjorde distriktssøstre et betydelig tyngdepunkt innenfor norsk sykepleie i mellomkrigstida.

De var norsk folkehelses fotsoldater og utgjorde en vaktstyrke og en beredskapstropp av stor betydning.

¹⁹⁷ Moseng 2009a.

¹⁹⁸ Ryymin 2005: 95 og Erichsen 1960: 69.

¹⁹⁹ *Meddelelser* 1924: 46–47. Reisesøstre forholdt seg hovedsakelig til sykepleiere som hørte til Nasjonalforeningen, men det finnes også eksempler på at de kontaktet andre sykepleiere også.

Reisesøstrene var deres veiledere. (...) Slik sett representerte de en form for elite av norske sykepleiere.²⁰⁰

Hvorfor representerte reisesøstrene en elite av sykepleiere? Hva gav dem autoriteten til å veilede? Hva skulle de videreformidle? Moseng begrunner utsagnet ved å vise til veiledningsmandatet, til deres høye lønn og til de beskrivelsene Nasjonalforeningen gav av en dyktig reisesøster.²⁰¹ Han viser at det skulle helt spesielle egenskaper til for å bli ansatt som reisesøster, og siterer Birger Øverland i en karakteristikk av disse:

”Det er nemlig en meget krevende stilling, og Nationalforeningen har nu mindst i et par aar søkt efter en skikket sykepleierske til denne post, uten at det har lykkedes os at finde nogen. [...] da der jo kræves adskillig baade lærdom, takt og erfaring av en saadan stillings indehaver. En vandelærer skal være baade foredragsholder og skal kunde gi baade foreninger og søstre veiledning og raad.²⁰²

Karakteristikken av reisesøsterstillingen som spesiell, finnes også i annet kildematerialet etter Nasjonalforeningen. Reisesøstrenes erfaring og evne til å få opp interessen for helsearbeidet ble gjerne løftet frem, spesielt når Øverland informerte ulike lokalsamfunn om reisesøsterens ankomst. Reisesøstervirket krevde i tillegg en del selvstendighet. De agerte stort sett alene, og kom inn utenfra som en ekspertise.²⁰³ Dette kan ha gitt reisesøstrene en autoritet. Samtidig tror jeg at reisesøstrenes nære kontakt med Birger Øverland og Nasjonalforeningen sentralt kan ha bidratt til at reisesøstrene fikk en noe høyere status. De sorterte direkte inn under styret, mens de lokale sykepleierne i større grad var underlagt de lokale foreningene. Reisesøstrenes erfaring med å holde taler og liknende var også av betydning. De ble flere ganger brukt til å holde foredrag og andre innlegg på søsterstevnene og de skrev egne tekster til *Meddelelser*. I tillegg hadde enkelte av reisesøstrene mer utdanning enn lokale sykepleiere fordi de gikk på kurs etter endt utdanning. Antonie Sandvik gikk for eksempel på kurs hos Norsk Sykepleierforbund som representant for Nasjonalforeningen og Dikka Bruu reiste til England for å gjennomgå et halvårig kurs, med full lønn fra Nasjonalforeningen.²⁰⁴ Samtidig var sykepleierne i hovedsak tilkoblet Nasjonalforeningen, enten som ansatte, innmeldte eller gjennom foreningen de jobbet for.²⁰⁵ De kunne trolig ikke avvise et reisesøsterbesøk uten at det fikk følger på samme måte som andre aktørgrupper kunne.

²⁰⁰ Moseng 2009a: 3.

²⁰¹ Moseng 2009a: 3–4.

²⁰² Brev Birger Øverland til Birgit Steinkjellaa 29.9.1925, Ba 0006., sitert etter Moseng 2009a: 4.

²⁰³ Se kapittel fire ”Kontroll eller selvstendighet?” for mer om dette.

²⁰⁴ Moseng 2009a: 14–16. og RA PA 1245 Gb L0001 Dikka Bruu.

²⁰⁵ Reisesøstrene kunne også veilede andre sykepleiere, for eksempel NKS., men det var sjeldent og kunne resultere i konflikter.

Alle disse faktorene kan ha satt reisesøsteren i en høyere posisjon enn den lokale sykepleieren. Hun var mest sannsynlig en autoritet som hadde god mulighet til å påvirke andre sykepleiere. Denne påvirkningen og veiledningen kunne skje gjennom ”formaning” og ”hjelp”, som Gyda Pettersen uttrykte det i 1930.²⁰⁶ Reisesøstrene snakket ofte med

Bilde 5: Nasjonalforeningens reglementerte drakt.

sykepleierne og rådgå dem direkte. Men reisesøstrene skulle påvirke både sykepleierne og dem som skulle opplyses på flere måter. Nette Balselv Wingender har studert nordiske sykepleierorganisasjoner og samarbeidet mellom dem i perioden 1920-1995.²⁰⁷ Hun hevder at sykepleierne skulle oppdra befolkningen i hygiene og at de derfor skulle opptre som hygieniske modeller.²⁰⁸ Wingender legger vekt på at det stilte spesielle krav til utdanning og danning. Jeg mener at tanken om hygieniske modeller også gjaldt for norske forhold og at det i særlig grad gjaldt for reisesøstrene. Reisesøstrene ble, som vist tidligere, karakterisert som personer med spesielle egenskaper, erfaring og en viss utdanning. I reisesøstrenes tilfelle, kan tanken om å fremstå som hygieniske modeller utvides til å gjelde fremtoningen også.

Instruksen fra 1924 trekker frem reisesøstrenes klesdrakt. ”Vandrelæreren skal i sin virksomhet bære Nationalforeningens reglementerte drakt og merker.”²⁰⁹ Dette hadde trolig flere årsaker. Det kunne være en måte å synliggjøre Nasjonalforeningen i landdistriktene, og vise hvor reisesøsteren hadde sin tilhørighet. I en tid hvor forholdet mellom de frivillige foreningene kunne være anspent, var det viktig å promotere sin forening.²¹⁰ Samtidig kunne en reglementert drakt speile orden og renhet, som også var idealet de arbeidet mot.²¹¹ Det hygieniske budskapet skulle frem, og sykepleierne, medregnet reisesøstrene, skulle fremheve dette både i gjerning og i fremtoning. ”Vi søstre skal være lærermestre i orden, renslighet og

²⁰⁶ Brev fra Gyda Pettersen til Nasjonalforeningen 28.2.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁰⁷ Wingender 1995.

²⁰⁸ Wingender 1995: 14–15. Se også Schiøtz 2003a: del en, kapittel tre og del to, kapittel sju om oppdragelse og kultivering av befolkningen.

²⁰⁹ Meddelelser 1924–26: 46–47.

²¹⁰ Se kapittel to eller Rogstad 1997 for mer om dette kompliserte forholdet.

²¹¹ Se kapittel tre ”Reisesøstrenes møte med dem som skulle opplyses”.

properhet.”²¹² het det i et skriv fra Søsteravdelingen i Nasjonalforeningen, som gikk ut til foreningens sykepleiere, og deriblant reisesøstrene. ”Da må vi også selv søke å være mest mulig uangripelig i vår drakt og påkledning – fra ytterst til inderst.”²¹³ Fremtoning og budskap ble knyttet tett sammen. Fremtoningen ble symbolet for idealene de skulle lære bort og for profesjonaliteten sykepleierne skulle stå for i lokalsamfunnene. De skulle ideelt sett være lærermestre og profesjonelle på disse feltene, sykepleiere av yrke, og det skulle vises.

Profesjonalitet, fremtoning og budskap var viktige bestanddeler av denne idealtypiske sykepleieren til Nasjonalforeningen og de knyttes gjerne tett sammen. En annen faktor, ”person”, var også viktig i denne sammenhengen. Det var et begrep som ble brukt av aktørene selv og tillagt stor vekt i bedømmelsen av en sykepleier.²¹⁴ Det er uklart akkurat hva som legges inn i dette, men jeg tolker det som et utvidet begrep av personlighet. Det ser ut til å ha omfattet personlighet, personlige egenskaper og fremtoning, og har hatt stor innvirkning på utførelsen av arbeidet. Begrepet fremstår som uklart og omfattende, men nettopp det i seg selv vitner om forskjellige forståelser da og nå. Der vi i dag gjerne skiller mellom personlighet og utøvelse av et yrke, og i alle fall mellom fremtoning/utseende og utøvelsen av yrket, synes det å være flytende grenser i kildematerialet. Slik jeg ser det var person dels en forutsetning for de andre bestanddelene og dels en bestanddel i seg selv. Et eksempel på denne sammenflettingen av person(-lighet), fremtoning og yrke, finnes i brevvekslingen mellom Gyda Pettersen og Birger Øverland i 1930. Pettersen hadde på en av sine reiser kommet i kontakt med en lokal sykepleier, som hun mente gav et dårlig inntrykk. Øverland delte denne oppfatningen, men gikk videre i sin kritikk. Han fortalte at han kjente til denne sykepleieren, og at han oppfattet henne som ”(...) vimsete og slett ikke voksen.”²¹⁵ Hennes personlighet ble knyttet tett opp til utseende, og disse faktorene er igjen avgjørende for yrket. ”Opriktig talt, med det håret har jeg liten lyst til å sette henne noget sted. Jeg ved ikke hvad slags hårfasong hun hadde anlagt. (...) Et verre bustehode har jeg ialfall sjelden sett, og litt krav om ordenssans må man ha til sykepleierskene.”²¹⁶ Han spesifiserer videre ”Det er altså ikke bare håret skjønner De, men når en søster kan gå omkring med et sådant lurvet hode, sier det litt om hennes ordenssans og forståelse av de hensyn en sykepleierske har og ta.”²¹⁷

²¹² Sirkulære fra Søsteravdelingen i Nasjonalforeningen til alle sykepleierne, februar 1929. RA PA 1245 Gb L0002, Dikka Bruu.

²¹³ Sirkulære fra Søsteravdelingen i Nasjonalforeningen til alle sykepleierne, februar 1929. RA PA 1245 Gb L0002, Dikka Bruu.

²¹⁴ Person-begrepet brukes for eksempel ofte av Birger Øverland. Se kapittel fire.

²¹⁵ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 9.5.1930, RA PA 1245 Gb L0004.

²¹⁶ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 9.5.1930, RA PA 1245 Gb L0004.

²¹⁷ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 9.5.1930, RA PA 1245 Gb L0004.

Hvis det var viktig for sykepleierne å fremstå som et visuelt bilde på idealene de skulle fremme (en hygienisk modell), så var det dobbelt så viktig for reisesøstrene. De skulle ikke bare veilede allmuen, men også allmuens veiledere, altså sykepleierne. For reisesøstrene ble det derfor særlig viktig å forsøke å leve opp til denne idealtypen som knyttet sammen fremtoning, budskap, yrke og person. Birger Øverland, som tydeligvis var spesielt opptatt av hårfasongen som ett uttrykk, lot også reisesøstrene få vite hva han syntes. I 1928 fikk Dikka Bruu en henvendelse. ”Forleden dag blev det fortalt at søster Dikka hadde klippet håret sitt. Det vilde jeg gjerne høre om er tilfelle, for jeg vil opriktig talt ikke sette videre pris på om De, som reisesøster der kommer til å besøke alle våre søstre, skulde ha kort hår. Jeg vil derfor foreløpig ikke tro nogen ting på ryktet.”²¹⁸ Han fremhever at reisesøsteren skulle reise til ”alle våre søstre” og rollen som ideal, påvirkningskraft og veileder for veilederne understrekes av dette sitatet.

I realiteten, derimot, var det trolig vanskelig å leve opp til disse idealtypene. Lange og slitsomme reiser kunne nok tære på hvilken som helst fremtoning. Samtidig var reisesøstrene prisgitt forholdene hos dem de bodde hos i lokalsamfunnene. De sov, spiste og stelte seg der og innkvarteringen la nok i noen tilfeller føringer på disse aspektene. Sykepleierdraktene var heller ikke det mest praktiske på vei over vidden i Finnmark eller fjellene på Vestlandet for å besøke et hjem eller en liten forening. Leveringen av nytt utstyr kunne også være vanskelig, for nye drakter og liknende måtte bestilles i byene og sendes til reisesøstrene. Med hyppig forflytning og sene kommunikasjonsmidler (brev), kunne det være vanskelig å koordinere slikt. Ja, bare det å vite nøyaktig hvor reisesøsteren var kunne være problematisk. Som Øverland poengterte i 1930: ”Men kjære søster Dikka, det er ikke så godt å finne Dem alltid. Det er ikke så godt å finne Dem i dag heller, for i det brevet jeg nettop har mottatt, der oppgir De tre adresser til Dem, nemlig Ankenes, Hamarøy og Narvik. Den som visste hvilken av disse jeg skulde bruke idag.”²¹⁹

Selv om reisesøstrene ble fremhevet som idealtypiske elitesykepleiere, var det ikke alltid at ideal og realitet stemte overens. Det skulle helt spesielle egenskaper til for å bli en reisesøster og Øverland poengterte at foreningen kunne lete i flere år før de fant en person som var skikket til reisesøstervirket. Det krevdes både lærdom, takt og erfaring, skrev han.²²⁰ Og allikevel ansatte Nasjonalforeningen en sykepleier som ble sparket fra to vanlige

²¹⁸ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 16.4.28.RA PA 1245 Gb L0002.

²¹⁹ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 18.3.1930. RA PA 1245, Gb L0002.

²²⁰ Brev Birger Øverland til Birgit Steinkjellaa 29.9.1925, Ba 0006., sitert etter Moseng 2009a: 4.

sykepleierposter som reisesøster i 1930. Allerede i det første brevet til den nye reisesøsteren kom Øverland med en reprimande:

”Og hender det, sådant som har hendt Dem, at De må slutte i en post, så mener man at det skyldes bakvaskelser, insinuasjoner, hvis det da ikke er helt ondskap. (...) Nu er der fra forskjellige kanter, kjære søster [N.N], blitt mig meddelt at De er blitt bitter, og at De legger skylden over på andre. Og så ondt det gjør mig, så må jeg si Dem, at De har skadet Dem selv meget mere efterat De sluttet på Måløy, enn De gjorde som søster på Måløy. Fordi om De var opsagt der, var jeg parat til nårsomhelst å sette Dem i en ny stilling. Nu må jeg tilstå at jeg gjør det ikke lengre med glede. De har skadet helseheimen, i Måløy, De har skadet helselaget i Måløy, De har skadet søstrene i Måløy og tuberkulosesaken, ved siden av at De har skadet Dem selv.”²²¹

Øverland forklarte ikke detaljene rundt avskjedigelsene fra Måløy og tidligere fra Sogn, for partene var klart inneforstått med omstendighetene. Det som er interessant i denne sammenheng er at hans karakteristikker tyder på at dette er en sykepleier som langt fra tilfredsstilte idealtypen som ble skissert overfor. Hvorfor ble hun da ansatt i stillingen som skulle være den vanskeligste og mest krevende innenfor sykepleierretningene i Nasjonalforeningen? Han gir ikke svaret i brevet, men vi kan tenke oss noen mulige årsaker. I 1930 fikk Nasjonalforeningen gjennomslag for at reisesøsterbesøk på skolene delvis skulle dekkes av Kirkedepartementet. Reisesøsteren ble ansatt nettopp til å være foredragsholder på skolene. Kanskje Nasjonalforeningen trengte en person i jobben snarest, og hadde ikke tid til å vente på den ideelle utsendingen? Det kan tenkes at det generelt var vanskelig å få tak i de beste personene til reisesøstervirksomheten. Lønnen var god i forhold til andre sykepleierstillinger, men jobben var krevende og slitsom. Det var for eksempel vanskelig å kombinere stillingen med et familieliv. Gode kandidater stod kanskje ikke alltid i kø for å få denne stillingen?

Reisesøstre som bindeledd

Reisesøstre var altså en autoritet overfor de lokale sykepleiere, men forholdet dem i mellom var også dynamisk. Med dette mener jeg at påvirkningen ikke bare gikk ”ovenfra og ned”, noe som er et gjennomgangstema i hele denne oppgaven. Reisesøstre skulle fungere som bindeledd mellom Nasjonalforeningen og dens sykepleiere – en posisjon som understreker det komplekse forholdet. Bindeleddsmetaforen antyder at det er to parter som knyttes sammen gjennom reisesøstervirksomheten. Idealer og kunnskap ovenfra/fra Nasjonalforeningen skulle spres via reisesøstre til de lokale sykepleierne, men her skal det fokuseres på den andre

²²¹ Brev fra Birger Øverland til reisesøster 29.9.1930. RA PA 1245 Gb L0004.

delen av bindeleddsfunksjonen. Reisesøstrene skulle være en kontaktflate mellom Nasjonalforeningen og dens sykepleierne, og reisesøstrene formidlet ofte informasjon fra og om distriktssykepleierne til Nasjonalforeningen. Ole Georg Moseng har et eksempel i sin tekst om Antonie Sandvik, som kan belyse hvordan reisesøstrene rapporterte om lokale sykepleiere til Nasjonalforeningen.²²² Fra Verran skrev hun til Nasjonalforeningen at en lokal sykepleier hadde forårsaket "(...) adsjillig røre (...)" med sin oppførsel.²²³ Øverland reagerte raskt på uttalelsen: "Hva er det? Jeg har intet hørt, og Værran har gitt hende en god attest (...)".²²⁴ I følge Moseng gikk ikke Sandvik inn på detaljene som forårsaket dette oppstyret, men la skylden på at sykepleieren ikke var "(...) rigtig voksen for de krav der stilles til en søsters moralske vandel". Sandvik kunne fortelle at hun reddet seg ut av folkesnakket ved å ha ringforlovet seg med "(...) med en gammel mand som intet er, aldrig blir noget, og aldrig har vert noget (...)".²²⁵ Senere kom det frem at mannen var en pasient som sykepleieren tidligere hadde hatt i pleie.

Denne saken kan være en innfallport til så mangt, men oppgaven holder til det som er i fokus her; bindeleddsfunksjonen.²²⁶ I dette eksemplet, som i flere andre også²²⁷, får bindeleddsfunksjonen et element av kontroll i seg. Lokale feider ble ikke alltid rapportert til Nasjonalforeningen sentralt, men en reisesøster var til stede i distriktene og fikk med seg mye av det som skjedde der og kunne rapportere dette videre. Informasjonen reisesøstrene gav om lokale forhold var en kontrollinstans for Nasjonalforeningen sentralt, både i forhold til sykepleierne, de lokale foreningene, dem som skulle opplyses og mer generelt om sykdomsspredning og helsearbeid i distriktene. Moseng viser at Øverland spesifikt ber om at Sandvik forteller han hva sykepleieren fra Verran har gjort og at han faktisk handler på Sandviks bekymringsmelding. Etter at han ble gjort oppmerksom på saken, sendte han brev både til sykepleieren selv og til personer hun hadde studert med.²²⁸ I følge Moseng var brevet til sykepleieren "(...) en henstilling til henne om å gjøre alt hun kunne for å vinne folks tillit (...)")²²⁹, en henstilling vi for øvrig kjenner igjen fra Marie Stenslands foredrag på søsterstevnet i 1929. Fra studievenninnene hadde han hentet inn informasjon om hennes "(...)"

²²² Moseng 2009a: 22–25.

²²³ Brevveksling mellom Antonie Sandvik og Birger Øverland februar og mars 1926, sitert etter Moseng 2009a: 22–25.

²²⁴ Moseng 2009a: 22.

²²⁵ Moseng 2009a: 23.

²²⁶ Se Moseng 2009a: 22–25. Han fokuserer på det moralske aspektet.

²²⁷ Se for eksempel hvordan Marie Stensland får i oppdrag å uttale seg om lokale sykepleiere og kvinner Nasjonalforeningen vurderer å ansette eller utdanne. Kapittel fire under "Informasjonsutveksling."

²²⁸ Moseng 2009a: 23–25.

²²⁹ Moseng 2009a: 23.

Bilde 6: Reisesøster Dikka Bruu (t.h.) sammen med sykepleiere i Østerdalen i 1931. Bruu har selv markert sin stedstilhørighet med "Norge" i kilden.

svakhet ligeoverfor at stifte herrebekjendtskaper.”²³⁰ I ett nytt brev til Sandvik forteller han at han er glad for at hun informerte om denne oppførselen, og at det hun sa til han forble mellom dem. Øverland røpet ikke sin kilde til informasjonen om situasjonen.

Han ba samtidig om fortsatt å bli underrettet om slike saker. ”Jeg vil be Dem om at De fremdeles lar mig faa vite hva De hører. Jeg bør kjende søstrene best mulig”.²³¹ Dette understreker en oppfatning man får av at Øverland var interessert i saker helt ned på detaljnivå i Nasjonalforeningens sykepleierkorps.²³² Det er viktig å ha i tankene at disse, i likhet med reisesøstrene selv, var representanter for Nasjonalforeningen ute i

distriktene. Det var derfor i foreningens interesse å se til at disse var verdige representanter.

For reisesøstrene kunne rollen som kontrollør skape ambivalens. De skulle på den ene siden etablere et godt samarbeidsforhold med de lokale sykepleierne, samtidig som de på den andre siden skulle underrette Nasjonalforeningen om saker som vedrørte dem. Sannsynligvis kom disse oppgavene ofte i konflikt med hverandre. Som Øverland uttrykte til Sandvik i forbindelse med saken om sykepleieren fra Verran; ”Jeg kan jo tænke mig at det ofte kan være kjedelig for Dem at sladre skole om søstrene De treffer, (...)”²³³ Gyda Pettersen fikk i alle fall dårlig samvittighet etter at hun hadde rapportert til Øverland om sykepleieren med hårfasongen. ”Jeg synes, naar jeg læser gjennom det jeg har skrevet, at det er for galt å sitte og skrive slik om søstre. Om jeg mangen gang kan være uforsiktig med munden min saa vil jeg da aldrig sladre for aa gjøre ondt. Jeg maa bare be pent om at dette ikke paa nogen maate blir leit for hende efter dette.”²³⁴

Disse eksemplene viser at kontroll av sykepleierne var en del av bindeleddsfunksjonen, men det var likevel ikke den eneste delen. Reisesøstrene kunne også

²³⁰ Brev fra Birger Øverland til Antonie Sandvik. Sitert etter Moseng 2009a: 25.

²³¹ Brev fra Birger Øverland til Antonie Sandvik, sitert etter Moseng 2009a: 24.

²³² Se kapittel fire under ”Kontroll eller selvstendighet?”

²³³ Brev fra Birger Øverland til Antonie Sandvik. Sitert etter Moseng 2009a: 22.

²³⁴ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 13.5.1930. RA PA 1245 Gb L0004.

fortelle om de lokale sykepleiernes hverdag, deres gjøremål og eventuelle problemer de støtte på. Gyda Pettersen gjorde seg til talsmann for lokale sykepleieres velferd flere ganger. Nedenfor skal vi se et eksempel på at hun fremsatte en klage til Øverland på en formann i en lokal forening som etter sigende presset distriktssykepleiernes lønn ned og generelt skapte dårlige forhold for dem. (se Nygårdsaken) Hun kunne også skrive brev med varme appeller til Øverland for at en lokal sykepleier skulle få bedre lønn.²³⁵ Slik bidro reisesøstre til å formidle aspekter ved distriktssykepleiernes hverdag til kontoret i Oslo, og var også på denne måten et bindeledd mellom partene.

Møtet med legene og de lokale foreningene

Problemene med å være underlagt legene, foreningene og helserådet

*(...) og nu høres det ut, som om dette har vært vor største feil. Vi har vært for selvstændige.*²³⁶ Antonie Sandvik.

I følge Nasjonalforeningens instruks fra 1924, skulle reisesøstre bestandig konferere med distriktslegene, de lokale foreningene og helserådets ordfører. Det går klart frem at disse partene skal underrettes, og at de hadde mulighet til å benytte reisesøsteren slik de selv mente var best.²³⁷ I realiteten var forholdet mer komplisert og til tider preget av konflikter.

”Kjære søster Dikka.

Efter en lengre samtale i dag med Nationalforeningens formann, hvor han refererte forskjellige uttalelser, viser det sig, at der nok ikke er så få læger som er støtt på Nationalforeningen, fordi dels de hygieniske vandrelærere, og dels sekretæren og andre utsendinger har holdt foredrag uten at vedkomne distriktslege har fått beskjed herom, eller uten at det har skjedd i samarbeide med distriktslegene”²³⁸

Øverland stilte seg undrende til klagen, men mente de måtte ta den til etterretning uansett.

”Men vi har altså likevel støtt en del. Det behøver vi jo ikke gjøre (...)”²³⁹ Han fortalte Bruu at hun alltid burde konferere med distriktslegene, både ved planlegging av rute, foredrag og skolebesøk, men noen uker senere kom spørsmålet opp igjen. ”Kan De huske hvordan det var i Fauske? Distriktslægen er blitt meget fornærmet på Nationalforeningen og dens hygieniske

²³⁵ Se for eksempel brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 25.5.1930. RA PA 1245 Gb L0004.

²³⁶ Brev mellom Antonie Sandvik og Birger Øverland januar til juni 1925. Sitert etter Moseng 2009a: 12.

²³⁷ Instruks for Nationalforeningens hygieniske vandrelærere. Gjengitt i *Meddelelser* 1924–26: 46–47.

²³⁸ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 22.12.30. RA PA 1245 Gb L0001.

²³⁹ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 22.12.30. RA PA 1245 Gb L0001.

vandrelærere. Gyda var der ihöist. (...)”²⁴⁰ Reisesøster Gyda Pettersen hadde startet sitt arbeid i Fauske uten å ta kontakt med distriktslegen der.

”(...) han [distriktslegen] er meget fornærmet over at hun overhode begynte å arbeide uten ialfall å konferere med han i telefonen. Og da nu også De skal ha gjort noget lignende, så er han nærmest stemt for å aldri mere ha noget med Nationalforeningens vandrelærere å gjøre. – Ingen av N.K.S.’ reisesøstre har gjort noget lignende. Kan De huske hvordan det forløp?”²⁴¹

Reisesøstervirksomheten har tydeligvis vært provoserende på denne legen, siden han i ettertid skrev et klagebrev til Nasjonalforeningen. Øverland utdypet ikke årsakene til klagen ut over at legen var fornærmet over å ikke bli informert, men det kan tenkes at distriktslegen mente han hadde en slags autoritet på dette feltet i lokalsamfunnet. Aina Schiøtz, som har skrevet om norske distriktsleger i denne perioden, har hevdet at legene mente at de hadde et monopol på de syke og at rollen som hygieniker ble vektlagt.²⁴² Distriktslegen var vant til å håndtere slike saker selv og stillingen gav han en overordnet status. Reisesøstre var sykepleiere, som vanligvis sorterte under legen i rang, de var kvinner og de kom utenfra. I den samme boken har Schiøtz fremhevet at kvinner spilte en sentral rolle i arbeidet for hygienen, men at deres rolle likevel var å være *hjelpere* for distriktslegen.²⁴³ Hvis distriktslegen tenkte slik og oppfattet reisesøstre som hjelpere, kunne det by på problemer hvis reisesøstre opptrådte som selvstendige aktører.²⁴⁴ Konfliktene kunne dreie seg om kjønn, ulike oppfatninger av yrkeskompetanse og arbeidsfordeling. Problemstillingen er allerede gjort kjent i kapittel to gjennom Hille – saken fra 1929. En del leger mente at de alene hadde råderett i det forebyggende helsearbeidet i sitt distrikt, mens andre, for eksempel Birger Øverland, mente at legene ikke var dem som var best egnet til å utføre dette arbeidet.²⁴⁵

For reisesøstre kunne det by på problemer å skulle underordne seg legene, helserådene og foreningene til en hver tid. Hvis legen ikke var interessert i det forebyggende arbeidet, må det selvsagt ha vært ekstra vanskelig. I hovedsak var det likevel praktiske problemer reisesøstre støtte på. Gyda Pettersen påpekte dette i et brev til Nasjonalforeningens kasserer, Agnes Nielsen. ”Men det er en deilig ordning dette at vi

²⁴⁰ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 9.1.31. RA PA 1245 Gb L0001.

²⁴¹ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 9.1.31. RA PA 1245 Gb L0001.

²⁴² Schiøtz 2003b: 91.

²⁴³ Schiøtz 2003b: 284.

²⁴⁴ Se kapittel fire under ”Kontroll eller selvstendighet?” for mer om reisesøstre som aktører med selvstendighet.

²⁴⁵ Se kapittel to under ”En omdiskutert virksomhet.”

apsolutt ikke her lov aa gjøre noget i en bygd uten at vi har bitt distriktslegen om lov.”²⁴⁶

Pettersen var i bygden Bremsnes, og nærmeste distriktslege befant seg i Kristiansund.

”Da vi skulde til med kursus i Bygden her turte jeg ikke før jeg hadde faat lov av dr. og saa bar det til med oppringinger til Kr.sund. - - Enten var dr. ute og reiste eller saa var sentralen stengt eller saa svaret ikke Kr.sund o.s.v. I to dager drev jeg paa med dette naar telefonen var oppe. Bestyreren her, som hørte en del av oppringingerne, sa at om han nu hadde vært mig ville han heller ha tat en liten mulkt eller aa holde paa med dette og var det ikke for N.f.s [Nasjonalforeningens] skyld tror jeg at jeg ville gitt han rett. (...) At befolkningen her finder det latterlig at jeg ikke turde gjøre noget av dette uten lov fra Kr.sund, er rimelig. Jeg haaper bare at latteren ikke maa gaa for meget ut over reisesøstrene.”²⁴⁷

Dette var sannsynligvis velkjente problemer for de fleste reisesøstrene. Områdene som skulle besøkes var ofte store, og tiden på hvert sted knapp. Distriktslegen kunne være opptatt på annet hold eller langt unna stedet der reisesøsteren befant seg. Det kan ha vært vanskelig å komme i kontakt med han. Pettersen oppfattet dette pålegget som et hinder for reisesøstervirksomheten. Hun trengte ”klarsignalet” fra distriktslegen, tillatelsen til å starte kursene, men fikk ikke tak i han. Det nevnes ingen ting om at hun *trengte* å konferere med han for å gjennomføre opplegget sitt eller trengte hans råd, så dette var trolig bare en formalitet. Understrekingen av at dette var for Nasjonalforeningens skyld, tyder også på at dette. Hun kunne gjennomføre kurset sitt uten hjelp, men ville nødig sette Nasjonalforeningen i et dårlig lys. Sluttreplikken om at hun håper ikke dette går ut over reisesøstervirksomheten, viser at hun syntes situasjonen var nedverdiggende. Hun var selvstendig og godt vant med å lede kurs, men dette kravet om underordning var en undergraving av hennes autoritet i lokalsamfunnet. Hun var avhengig av at folk i lokalsamfunnene tok henne alvorlig. At arbeidet ble stanset av en formalitet, kunne nok være plagsomt. Øverland mente også at kravet om underordning i hovedsak var en formalitet og ikke en nødvendighet for at virksomheten skulle fungere. Han betegnet kravet om den stadige rapporteringen som en ”(...) høflighetsform, som vi mere og mere søker å etterkomme, fordi der er læger som er støtt over, at vi sender hygieniske vandrelærere uten at de har fått beskjed.”²⁴⁸

Det var ikke bare i samspillet med legene at kravet om underordning og arbeidets selvstendige karakter kunne skape problemer. Noen steder kunne det utspille seg en konflikt mellom reisesøstrene og lederen for lokale foreninger, enten det var underforeninger av Nasjonalforeningen eller andre foreninger tilknyttet denne. Disse kan ikke knyttes like tett

²⁴⁶ Brev fra Gyda Pettersen til Agnes Nielsen 2.2.31. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁴⁷ Brev fra Gyda Pettersen til Agnes Nielsen 2.2.31. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁴⁸ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 12./30.3.1930. RA PA 1245 Gb L0002.

opptil yrkes- og kjønnsproblematikken som konfliktene med legene. Formennene hadde nemlig ikke alltid bakgrunn fra medisinen og kvinner kunne også fungere som formenn.

Konfliktene med formennene dreide seg om ulike aspekter, men ofte dreide de seg om reisesøsterens oppførsel og fremferd. Gyda Pettersen kom for eksempel i konflikt med en lokal formann i 1930. Lærer Nygård ledet en lokal sykepleierforening på Vestlandet, som nylig hadde hatt besøk av Pettersen. Besøket resulterte i et klagebrev fra formannen til Nasjonalforeningen sentralt.²⁴⁹ Pettersens framferd i området var, i følge Nygård, svært kritikkverdig og Nasjonalforeningen sentralt måtte stå til rette for dette. Han mente at reisesøsteren hadde oppført seg utakknemlig mot folk i distriktet ved å la dem forstå at det de stelte i stand for henne ikke var bra nok. Han hevdet videre at Pettersen leste opp det samme foredraget gang på gang, og ikke tok i mot ønsker om andre forelesninger. Klagen ble avsluttet slik: ”Er den norske nationalforening tent med å ha ei slik reisesøster som Gyda Pettersen, så vel unnt for oss. Men i [...] sykepleierforening er vi ferdige med henne, og andre av hennar type. Dei kan berre fare framom våre dører.”²⁵⁰

Øverland, som tok i mot klagen, videreformidlet innholdet til Pettersen og ba henne være aktsom. Han skrev litt om hvordan en reisesøster burde te seg, forklarte at stillingen var vanskelig og at man måtte være særskilt forsiktige med å ikke snakke negativt om dem de besøker.²⁵¹ ”Og dessuten har jeg inntrykk at De etterpå at De forlot [...] har været litt uforsiktig med å kritisere forskjellige ting i [...]. Og hvad De har sagt, er kommet tilbake både til formannen og tildels til de steder hvor De bodde.”²⁵² Øverlands bemerkninger er forståelige med tanke på hvor avhengig reisesøstervirksomheten var av å stå på god fot med lokalsamfunnene. Man var avhengige av at lokale aktører ville ta i mot reisesøstre, gi dem husly, mat og informasjon. Øverland sa sine alvorsord, men var villig til å avfeie saken uten videre reprimander. ”Nu, jeg forklarer det hele som et utslag av at De ikke var frisk, (...)”²⁵³ Pettersens svar er datert to dager senere, og hun var ikke villig til å avfeie saken så lett. ”Det er nok saa at jeg ikke var helt frisk da jeg var der, men jeg mener bestemt at dette ikke gikk ut over nogen i mitt arbeide.”²⁵⁴ Hun redegjorde over flere sider for hendelsene fra sitt synspunkt, og mente at feilen lå hos Nygård. ”Formanden [Nygård] var ikke det mindste forstaaelsesfuld.”²⁵⁵ Han hadde blitt støtt av ting som ikke var ment som støtende og han

²⁴⁹ Brev fra K. Nygård til Nasjonalforeningen. 8.3.30. RA PA 1245 Gb L0004 (Gyda Pettersen).

²⁵⁰ Brev fra K. Nygård til Nasjonalforeningen. 8.3.30. RA PA 1245 Gb L0004 (Gyda Pettersen).

²⁵¹ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 25.03.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁵² Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 25.03.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁵³ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 25.3.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁵⁴ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 27.3.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁵⁵ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 27.3.30. RA PA 1245 Gb L0004.

behandlet ikke de lokale sykepleierne godt, mente Pettersen. Hun skrev at hun var lei seg for at hun har fått klage, men overfor Nygård var hun uforsonlig. ”Det at formanden er sint paa mig er ikke saa farlig det han sier og skriver om mig kan jeg ikke ta mig nær av. At han er dum kan jeg ikke bebreide ham.”²⁵⁶

Gyda Pettersen følte tydeligvis en trang til å fortelle sin side av historien, men det er ikke lett å si om det stammet fra sinne, frustrasjon, frykt eller ganske enkelt fordi hun følte seg misforstått. Kanskje hun var redd for at Øverland skulle ta Nygårds versjon for å være sann, og at dette skulle gå ut over henne? Uansett gir brevet ett inntrykk av en åpenhjertighet og en holdning som er interessant. Pettersen forstørret en sak Øverland var villig til å la fare, og hun stilte seg uforsonlig der Øverland ville at hun skulle ta kritikken til etterretning. I tillegg gjorde Pettersen mer enn å bare forsvare seg mot kritikken som har kommet. Hun kritiserte selv formann Nygård for en rekke saker, blant annet å presse ned de lokale sykepleiernes lønn. Det er tydelig at Pettersen ikke oppfattet sin rolle overfor formannen som underordnet. Hun var åpenbart uenig med han og viste det til Øverland.

Dette er et trekk vi ser hos flere av reisesøstrene. Dikka Bruu, for eksempel, skrev om et besøk i Storelvdal i 1931 der hun og den lokale legen hadde forskjellige meninger om helsetilstanden.

”Endel arbeidsløshet hersket der og det hører man jo om allesteder. Efter de sidste skolebarnsundersøkelser kunde dr. ikke avlæse manglende næring hos noe barn. De var som vanlig i de distrikter. Nød mente man der ikke var i Storelvdal. - Det jeg selv erfaret i de få hjem, jeg fikk anledning til at hilse paa, var at der var vanskelig for tilstrækkelig med melk (...)”²⁵⁷

Hun trakk frem egen erfaring som motpart til legens mening. Han sa det ikke var nød, men hun hadde likevel erfart mangler. Bruu kom utenfra, hadde erfaring fra utallige andre distrikter, og var av en annen oppfatning enn legen. Hvorvidt hun gav uttrykk for dette til legen selv er umulig å vite. Det vi ser er at hun ikke følte seg underordnet for denne legen, tvert i mot, hun mente at hun selv så noe legen ikke gjorde. Marie Stensland opplevde noe liknende i 1927. Hun hadde vært på et hjemmebesøk hos en tidligere offiser som hadde havnet i uføre. Han brydde seg ikke lengre om hus og helse, mente Stensland. ”(...) det han gjorde her var og sove, drikke kaffe og lese i Bibelen, (...)”²⁵⁸ Huset var i følge Stensland så skittent at hun hadde brukt 30 bøtter med vann for å vaske hos han, og at hver av disse var like skitten som om hun bare skulle brukt én. Hun rapporterte forholdet til den lokale legen i

²⁵⁶ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 27.3.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁵⁷ Dikka Bruus reisedagbok 23.3.1931. RA PA 1245 Ga L0001.

²⁵⁸ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 9.11.1927. RA PA 1245 Gb L0005.

bygden, men han virket uvillig til å gripe inn. Stensland klaget over dette til Øverland. ”Dr. hadde nok vært inne der men hadde ikke set at det var så elendig. Kan virkelig ikke helserådet i bygden gripe inn i et slig tilfelde som dette bare av den grund at manden selv har midler til [å] forsørge sig?”²⁵⁹ Stensland trodde at mannens økonomiske situasjon var årsaken til at legen og helserådet ikke vil ta affære på hennes bekymringsmelding. Om dette faktisk var årsaken eller om legen og helserådet hadde andre grunner, blir det vanskelig å svare på. Det som er interessant her er at reisesøsteren også kunne ha en rolle som rapportør overfor lokale helsemyndigheter og at hun viste at hun kunne være uenig med deres bestemmelse. Gyda Pettersen har fremmet liknende holdninger i sine møter med dem hun formelt skulle underordne seg. Hun uttrykte blant annet klart at hun forstod noe legene ikke forstod i sine brev til Øverland. I 1930 skrev hun om skolebarnsundersøkelsene og understrekte hvor viktig det var at legene hadde kontakt med barnenes foreldre. ”(...) men dette forstår ikke disse unge legene alltid.”²⁶⁰ Pettersen kunne, som sagt, også kritisere formenn skarpt. På Borgum var det liten interesse for arbeidet og formannen fikk indirekte skylden. ”En riktig ung gutt var formand, han var vist aldeles dødfødt.”²⁶¹

Reisesøstrene skulle underordne seg, men samtidig lå det i virksomheten at de skulle være igangsettere og pådrivere for helsearbeidet. De skulle starte nye foreninger, sette i gang foreninger som var inaktive og engasjere alle i arbeidet. Rollene som underordnet og pådriver var trolig vanskelig å kombinere og skapte ambivalens og konflikter i samspillet med de medisinske autoritetene i lokalsamfunnet. For det første trådte reisesøstrene inn som personer utenfra og tok seg friheter på et felt de lokale aktørene oppfattet som sitt domene. Reisesøstrene oppfattet seg ikke alltid som underordnede og agerte ofte selvstendig. For det andre ble reisesøstrenes streben etter mer og bedre helsearbeid kanskje oppfattet som en indirekte kritikk av det arbeidet som allerede hadde utført blitt utført før reisesøsteren kom.

Samarbeid

Det lå altså kimer til konflikt i rollen reisesøsteren skulle ha overfor de lokale legene, helserådene og formennene. Og at det oppstod en del konflikter og uenigheter finnes det mange eksempler på. Reisesøstrene måtte likevel bestrebe seg på samarbeid. Foreningen de var utsendt fra var privat og de hadde derfor ikke noe formelt mandat i lokalsamfunnene.²⁶² Det var opp til distriktene om de ville ha besøk av reisesøstrene og de kunne nekte å ta dem i

²⁵⁹ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 9.11.1927. RA PA 1245 Gb L0005. Understreket i kilden.

²⁶⁰ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 18.2.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁶¹ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 24.3.30. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁶² Se også ”Reisesøsterens møte med dem som skulle opplyses” overfor.

mot. Det var derfor viktig å etablere et godt forhold og unngå konfrontasjoner med lokale aktører, så langt det var mulig. I mange tilfeller må det derfor ha vært viktig å opprettholde tradisjonen med underordning for å kunne fortsette med virksomheten. Nasjonalforeningen var avhengig av et samarbeid med legene, formennene og andre parter i lokalsamfunnene.

Det var heller ikke gitt at legene eller de lokale formennene ble støttet av reisesøstrenes arbeid og fremgangsmåter. I svært mange tilfeller fant aktørene sammen i et felles arbeid mot tuberkulosen og dårlige helsetilstander. Partene arbeidet sammen og de kunne ha gjensidig nytte av hverandre. Reisesøstrene hjalp ofte legen med hans arbeidsoppgaver og de avla rapporter til leger og helsemyndigheter.²⁶³ Samtidig kunne deres arbeid for å spre interesse for ”saken” involvere legene også, selv om disse ikke var den tenkte målgruppen for virksomheten. I februar i 1930 skrev Gyda Pettersen om møtet med en lokal lege. Hun hadde besøkt Verran, der den lokale legen hadde møtt henne da hun ankom. Møtet beskrives humoristisk, men det viser også at legene kunne oppfatte reisesøstrene som ”igangsettere”. ”(...) så [var] han på meg fra topp til ta (det var vist en hurtig mentalundersøkelse han foretok) og så spurte han om [jeg] var der for å sette han i sving.”²⁶⁴ Tre måneder tidligere hadde hun vært i Bessaker, og rapporterte (entusiastisk) til Øverland om samarbeidet med distriktslegen.²⁶⁵ Pettersen hadde invitert legen til å holde foredrag på et møte hun arrangerte. Legen takket ja, og satt, i følge hennes skrivelser, oppe om natten og skrev sitt foredrag om skolebarnsundersøkelsene. Han hadde visst ikke holdt foredrag før, og var nervøs. Det gikk likevel fint, konkluderte Pettersen, og legen hadde i ettertid gitt uttrykk for at han var glad for at hun hadde fått han med på det.

Samarbeidet mellom reisesøstrene og legene/formennene berodde derfor ikke bare på at reisesøstrene stilte seg til rådighet der legene og de lokale foreningene mente at det trengtes og underordnet seg dem. Det berodde ofte på et samspill der partene kommuniserte og samarbeidet om folkehelsearbeidet. Påvirkningen gikk ikke bare fra legene og foreningene til reisesøstrene, men også den andre veien. Reisesøstrene kunne inspirere, rådgi og påvirke selv dem som de i følge instruksjonen skulle underordne seg.

Kildene viser altså eksempler på reisesøstrenes møte med lokale leger og formenn kunne ende i både suksess og katastrofe. Øverlands svarbrev til Pettersen etter besøket i Bessaker antyder denne dobbeltheten. ”Deres beskrivelse av samarbeidet med doktoren i

²⁶³ Se for eksempel Ryymän 2005: 97 (Dikka Bruu) og RA PA 1245 Gb L0005 (Marie Stensland).

²⁶⁴ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 18.2.1930. RA PA 1245 Gb L0004.

²⁶⁵ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 11./14.11.1929. RA PA 1245 Gb L0004.

Bessaker var av mange grunner av overmåte stor verdi for meg.”²⁶⁶ Man aner konturene av et underliggende problem i disse ordene. Kanskje verdien av dette samarbeidet ble så stor for Øverland nettopp fordi det kunne oppstå en del konflikter mellom leger og reisesøstre? Balansegangen mellom å bli oppfattet som pådriver og ressurs eller kritiker og provokatør kunne være hårfin og svært avhengig av forholdet mellom den enkelte legen/formannen og reisesøsteren. En hovedregel var likevel at samarbeid skulle søkes der det var mulig, for reisesøstervirksomheten var absolutt avhengig av velvilje i lokalsamfunnene.

Konklusjon: Ønsket om påvirkning og nødvendigheten av samarbeid

Hvordan forholdt så reisesøstre seg til aktørgruppene i lokalsamfunnene og til opplysningsprosjektet? Selv om møtet med de ulike aktørgruppene var forskjellig, vil jeg konkludere med at to faktorer er gjengangere: ønsket om påvirkning og nødvendigheten av samarbeid. Reisesøstre skulle være opplysere, veiledere og pådriverkraft, men autoriteten deres var begrenset. De ble sendt ut som privatpersoner, som skulle underordne seg lokale medisinske autoriteter og de var kort tid på hvert sted. De var avhengige av å bli ønsket velkommen, av samarbeidspartnere i lokalsamfunnene som kunne stå for kost, losji, transport og informasjon og at noen fortsatte arbeidet etter de hadde reist. Målet var å endre adferd og vaner for fremtiden og skape interesse for forebyggende arbeid. Som privatpersoner hadde de ikke maktmidler til å tvinge gjennom endringer, verken i hjemmene eller i foreningene, og derfor måtte de satse på egen påvirkningsevne. Det gjaldt å gå frem på en slik måte at folk ønsket å følge opp reisesøsterens råd.

I mange tilfeller innebar dette at reisesøsteren måtte tilpasse seg aktørene og gå i dialog med dem. Opplysningsprosjektet måtte, for eksempel, tilpasses befolkningens forutsetninger for å etterleve kravene. Reisesøsteren var derfor ikke en autoritet som upåvirket foreleste, men en autoritet som måtte la seg påvirke for å påvirke. Kontakten med de lokale sykepleierne, legene og foreningene berodde også på et samspill. Reisesøstre skulle påvirke og inspirere, men var avhengig av dialog med de lokale aktørene.

²⁶⁶ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 14.11.29.Gb L0004.

4. Forholdet mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen

*"(...) jeg synes jeg skriver til Dem ustanselig."*²⁶⁷

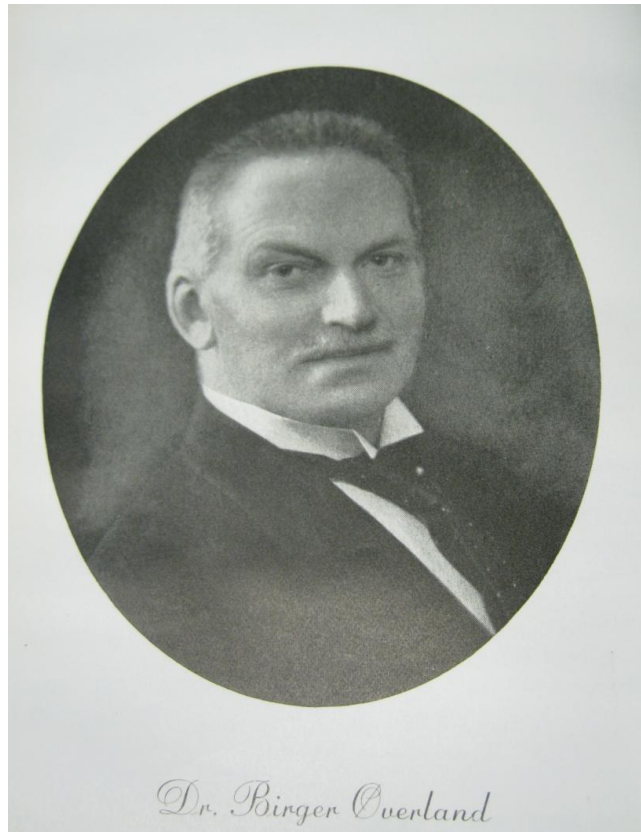
Birger Øverland til Gyda Pettersen.

Innledningsvis ble det argumentert for at det var mulig å analysere forholdet mellom Nasjonalforeningen og reisesøstrene. Denne delen av oppgaven skal ta for seg dette forholdet. Igjen vil fokuset være på reisesøstrenes rolle i dette samspillet, men her kan vi også se på Nasjonalforeningen, representert ved Birger Øverland, som en "talende" aktør i kildematerialet. Hva preget samspillet mellom reisesøstrene og Nasjonalforeningen sentralt? Hvilke roller hadde reisesøsteren i dette samspillet?

Det er selvsagt ikke mulig å analysere alt forholdet var preget av. Tusenvis av brev ble utvekslet mellom sekretæren og reisesøstrene og man kan ikke få oversikt over alle aspektene. Oppgaven skal derfor fokusere på et par aspekter ved forholdet som jeg synes var fremtredende ved lesningen av kildene. Først skal det stilles noen spørsmål som rører ved temaer som makt og kontroll versus frihet og selvstendighet. Var forholdet preget av sterk kontroll fra Nasjonalforeningens side eller hadde reisesøstrene relativ frihet og selvstendighet i sitt virke?

Forholdet mellom reisesøstrene og foreningen var mer enn et makthierarki, og diskusjonen om kontroll eller selvstendighet er bare ett mulig aspekt. Jeg skal derfor se videre på den informasjonsutvekslingen som foregikk mellom Nasjonalforeningen sentralt og reisesøstrene. Var reisesøstrene primært verktøy for å nå ut til lokalsamfunnene, eller hadde de en mer aktiv rolle og påvirkningsmuligheter i dette samspillet?

²⁶⁷ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen 28.2.1931. RA PA 1245 Gb L0004.

Bilde 7: Birger Overland var Nasjonalforeningens sekretær i perioden 1911 - 1941. Overland fylte mange roller i forbindelse med reisesøstervirksomheten, blant annet som sjef og dirigent, men også som mentor, pådriver og samtalepartner for reisesøstrene.

Kontroll eller selvstendighet?

*"(...) en sammenblanding av krav om underordning og krav om selvstendighet."*²⁶⁸ Aina Schiøtz om de kvinnelige yrkesrollene.

I innledningskapitlet ble det nevnt at oppgaven hadde blitt inspirert av historisk forskningslitteratur om kjønn og profesjoner. Det ble særlig lagt vekt på de kvinnelige profesjonenes ambivalente rolle som formelt underlagt de mannlige profesjonene, men ofte som selvstendig aktør i praksis. Jeg mener det er givende å analysere disse aspektene i forbindelse med reisesøstervirksomheten. Reisesøstrene var kvinnelige sykepleiere som var ansatt av en forening som i hovedsak ble ledet av mannlige leger og som forholdt seg til leger i lokalsamfunnene. Oppgaven har pekt på kravet om underordning i forhold til de lokale legene var inkorporert i reisesøstrenes instruks, men at det virkelige møtet, samspillet,

²⁶⁸ Schiøtz 2003a: 170.

omfattet en rekke andre faktorer. Her skal det fokuseres på forholdet mellom Nasjonalforeningen sentralt og reisesøstrene. Var forholdet preget av sterk styring og kontroll fra Nasjonalforeningens side eller hadde reisesøstrene relativ frihet og selvstendighet i sitt virke?

Å kontrollere kontrollørene²⁶⁹

Hva ønsket Nasjonalforeningen å kontrollere og hvorfor?

Relasjonen mellom reisesøstrene og foreningen var primært et ansettelsesforhold. De var ansatt for et formål, og vi kan anta at arbeidsgiveren var interessert i å følge med på sine ansatte og kontrollere deres arbeid. Før vi går inn på hovedspørsmålet om hvilken grad av styring eller selvstendighet som preget denne yrkesrollen, er det viktig å reflektere over hva Nasjonalforeningen ville kontrollere og hvorfor. Birger Øverland hjelper en litt på vei i disse spørsmålene. I 1936 skrev han et brev som gikk i 17 kopier til steder, foreninger og institusjoner Dikka Bruu hadde besøkt. Det lød slik:

”Spørsmålet om å fortsette med hygieniske vandrelærere er aktuelt. Jeg kommer derfor idag for å be om Deres opriktige mening om hvorvidt De mener at søster Dikka Bruu’s besøk hos Dem er verd de penger som det koster Nationalforeningen. Her er altså spørsmål både om vandrelærerens virksomhet i sin almindelighet og om søster Dikka Bruu’s brukbarhet og skikkethet i særdeleshed. (...) Nationalforeningen vil nemlig nødig risikere at nogen av dens arbeidsgrener skal være middelmådige eller undermåls. Derfor må vi også sette store krav til personer som arbeider, og kontoret har jo selv liten anledning til å kontrollere. Vi må henholde oss til de uttalelser vi kan få innhentet, og derfor ber vi om Deres konfidensielle uttalelse. – Sak må her naturligvis gå forran person.”²⁷⁰

Det er to separate forespørsler i dette brevet, og disse sier noe om hva Nasjonalforeningen var interessert i å kontrollere. Først fremheves det at reisesøstervirksomheten var omdiskutert i denne perioden. Dette var ikke en ny problematikk, for, som nevnt i kapittel to, var ikke alle enige i at dette var den rette måten å drive tuberkulosebekjempelse. Øverland ønsket partenes mening om reisesøstervirksomheten i helhet og om reisesøsterens arbeid var et virkelig bidrag i så måte. Var dette fornuftig bruk av Nasjonalforeningens midler? Var det en god sak? Den andre forespørselen gikk ut på partenes mening om et konkret tilfelle. Det ble underordnet ”saken”, men han ville gjerne høre om dette reisesøsterbesøket også. Hvordan oppfattet de Bruus besøk? Det er interessant at han ikke spurte hva Bruu gjorde og hvordan hennes handlinger ble oppfattet, men hvordan hennes person var. Var *hun* skikket og brukbar? Det

²⁶⁹ Uttrykket har jeg lånt av Teemu Ryymin. Ryymin 2005: 99.

²⁷⁰ Brev fra Birger Øverland til foreninger og skoler Dikka Bruu hadde besøkt. 20.1.36. RA PA 1245 Gb L0003.

har tidligere blitt argumentert for at person, egenskaper og fremtoning knyttes tett opp til utøvelsen av virksomheten. Arbeidet og personligheten synes ofte å smelte sammen i vurderingen av hvorvidt en person var en god reisesøster. Det var derfor ønskelig å kontrollere både person og sak, som Øverland sa. Bruu, med sine utradisjonelle foredrag og egenrådighet, var et spesielt tilfelle som Øverland trolig var ekstra interessert i å få tilbakemeldinger om. Likevel var denne måten å kontrollere reisesøstrene utbredt og omfattet flere reisesøstre.²⁷¹

I forespørselen fra 1936 brukes betegnelsen ”sak” om reisesøstervirksomheten som gjerning. Men begrepet sak ble også brukt om andre felt, spesielt ofte om emner reisesøstrene skulle ta for seg. Tuberkulosesaken var selvsagt svært viktig, men instruksene fra 1924 fremhevet også at reisesøstrene skulle arbeide for sykepleiesaken. Øverland ville også kontrollerte ”sak” i den forstand at han så på innholdet og emnene i foredragsvirksomheten. Det har blitt vist i kapittel tre ved at Øverland om å få tilsendt Bruus foredrag og lysbilder for gjennomsyn.²⁷²

Nasjonalforeningen ønsket altså å holde øye med flere aspekter ved reisesøstervirksomheten. Den ville ha informasjon om reisesøstervirksomhetens nytteverdi, om innholdet og emnene svarte til Nasjonalforeningens arbeidsfelt og om den enkelte reisesøster var skikket til arbeidet. Hvorfor var dette viktig? Vurderingen av nytteverdien var selvsagt vesentlig. Det var en kostbar, men omdiskutert virksomhet. Nasjonalforeningen ønsket innspill på hvorvidt pengene kom til god nytte. Kontrollen av emne kan sees som en kontroll av at opplysningsprosjektet gikk slik Nasjonalforeningen mente det burde. Bruu hadde beveget seg utenfor retningslinjene og inkludert emner som Øverland ikke hadde kontrollert. Han trodde Bruu hentet inspirasjon fra blader han kalte ”populære medisinske tidsskrifter”.²⁷³ Kontrollen av innholdet kan derfor ha vært et ønske om å sørge for at det var vitenskapelig fundament for opplysningen Bruu gav. For å lykkes med tuberkulosebekjempelsen og folkehelseprosjektet, måtte *rett* kunnskap spres. Vitenskapelig fundert helseopplysning var måten kunne man komme til livs både uvitenhet og villedete tanker om hva som fremmet sunnhet og sykdom.²⁷⁴

²⁷¹ Birger Øverland sendte flere ganger brev til foreninger, steder, personer og institusjoner som reisesøstrene hadde besøkt og ba om en vurdering av virksomheten. Se for eksempel Dikka Bruu 20.1.36. RA PA 1245 Gb L0003, Anna Ekeland 6.11.30 RA PA 1245 Gb L0004 og Gyda Pettersen 3.3.30 RA PA 1245 Gb L0004.

²⁷² Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 13.1.1936, RA PA 1245 Gb L0003.

²⁷³ ”Ad møte i arbeidsutvalget fredag 10.januar kl 1415[1963]” [Av sekretæren i Nasjonalforeningen] RA PA 1245 Ac L0003. Hentet fra Ryymen 2005: 98.

²⁷⁴ Se kapittel to om at Nasjonalforeningen baserte seg på et vitenskapelig grunnlag og kapittel tre ”Møtet med dem som skulle opplyses” om uvitenhet.

Samtidig bunnet ønsket om kontroll ut i at reisesøstrene var ambassadører for Nasjonalforeningen ute i landdistriktene. Kontrollen og innstrammingen av Bruus foredrag kan ha handlet om nettopp dette. Hvilke emner passet det seg å snakke om for en representant fra Nasjonalforeningen? Kanskje var enkelte av Bruus foredrag så radikale at Nasjonalforeningen ikke ville assosieres med slikt?²⁷⁵ I mange tilfeller var reisesøsteren Nasjonalforeningens ansikt utad, og deres møte med lokalbefolkningen og lokalforeningene var også inntrykket mange fikk av foreningen. Se for eksempel på lærer Nygårds reaksjon på Gyda Pettersens framferd. Han var nærmest villig til å avskrive alt fremtidig samarbeid med Nasjonalforeningen hvis de fortsatte å sende personer som Pettersen til distriktet. Hvis Nasjonalforeningen så seg tjent med en slik representant, ville han ikke ha mer kontakt med foreningen.²⁷⁶ Gode ambassadører var derfor svært viktig. En frivillig forening som Nasjonalforeningen var avhengig av samarbeid for å legitimere tilstedeværelsen i lokalsamfunnene. Samtidig var den avhengig av støtte fra lokalsamfunnene i form av engasjement, medlemstall, økonomisk støtte og så videre. Den måtte bli oppfattet som et godt formål, en forening det var verdt å støtte og en seriøs aktør.

I tillegg fantes det andre og tidvis konkurrerende aktører på feltet, for eksempel NKS, som Nasjonalforeningen måtte hevde seg mot. Det kan derfor ha vært flere og trolig eksistensielle grunner til at Øverland på vegne av Nasjonalforeningen nødig ville "(...) risikere at noen av dens arbeidsgrener skal være middelmådige eller undermåls".²⁷⁷

Hvilke muligheter hadde foreningen til å kontrollere reisesøstrene?

Ønsket om kontroll var en ting, mulighetene for å gjennomføre denne kontrollen kunne være en annen. "(...) kontoret har jo selv liten mulighet til å kontrollere (...)", skrev Øverland i sin appell om tilbakemeldinger, og pekte med dette på et vesentlig problem.²⁷⁸ Dette var en virksomhet hvor det ofte var stor geografisk avstand mellom arbeidsgiver og arbeidstaker. Reisesøstrene opererte i stor grad alene ute i distriktene og mye var overlatt til dem selv, som vi skal se i neste underkapittel. Øverland og de andre i styret så ikke reisesøstrene "i aksjon". Nasjonalforeningen hadde likevel noen muligheter til å få innsikt i og legge føringer på reisesøstervirksomheten. Hvilke?

Først kan det nevnes at det ble tatt visse hensyn før en reisesøster i det hele tatt ble ansatt, og at disse la premisser for virksomheten. Nasjonalforeningen ansatte utdannede

²⁷⁵ Se også Moseng 2009a: 52.

²⁷⁶ Brev fra K. Nygård til Nasjonalforeningen 8.3.1930. RA PA 1245 Gb L0004 (Gyda Pettersen).

²⁷⁷ Brev fra Birger Øverland til foreninger og skoler Dikka Bruu hadde besøkt. 20.1.36. RA PA 1245 Gb L0003.

²⁷⁸ Brev fra Birger Øverland til foreninger og skoler Dikka Bruu hadde besøkt. 20.1.36. RA PA 1245 Gb L0003.

sykepleiere (eller jordmødre) som reisesøstrene. Utdanningen la et viktig grunnlag for virksomheten. Nasjonalforeningen, som selv hadde sykepleierutdanning, var godt kjent med innholdet og ved å ansette en utdannet søster fikk de en person med de rette kunnskapene.²⁷⁹

Denne oppgaven har i liten grad tatt opp bakgrunnen til reisesøstrene. Kildematerialet oppgaven bygger på, forteller om en sykepleier etter at hun ble ansatt som reisesøster, og det har ikke vært tid til å lete opp nytt kildematerialet om bakgrunnen deres. En sjelden gang nevnes likevel små brøkdeler av kvinnenens historie i korrespondansen. Og av disse får man inntrykket av at kvinnene var involvert i Nasjonalforeningen allerede før ansettelsen og, ikke minst, at de kjente Birger Øverland fra før. Kari Solheim, Gyda Pettersen, Marie Stensland, Dikka Bruu og Antonie Sandvik var alle knyttet til Nasjonalforeningen og tuberkulosearbeidet allerede før de ble reisesøstre. Øverland var sterkt engasjert i saker som gjaldt Nasjonalforeningens sykepleiere og han kjente godt til hvem som ble tatt opp til utdanning i foreningen, hvem som arbeidet hvor og så videre. Brevene hans til reisesøstrene vitner om at han hadde relativt god kjennskap til lokale sykepleiere. Han navngav dem ofte og ba reisesøstrene kontakte dem eller hilse. ”Nationalforeningens søstre har vært hans hjertebarn, hvis ve og vel i alle retninger han har passet.” het det i en artikkel som markerte Øverlands 25-årige innsats som sekretær for Nasjonalforeningen.²⁸⁰ Ingunn Elstad, som har undersøkt menighetspleien i Finnmark, understreker Øverlands kjennskap til også disse sykepleierne. ”Serleg Øverland var engasjert i menighetspleien, følgde med på kvar søster og elev i Finnmark, (...)”²⁸¹ Han og Nasjonalforeningen har nok sett gode kvaliteter i sykepleiere utdannet i menighetspleien, for både Dikka Bruu, Antonie Sandvik og Gurine Hustvedt hadde denne bakgrunnen.

Breve fra Øverland til reisesøstrene forteller videre at han hadde god oversikt over ledige stillinger. Det hendte ofte at han tipset reisesøstrene om stillinger han mente passet dem, hvis de var mye slitne og syke eller hvis han fryktet at stillingen skulle bli lagt ned.²⁸² Kanskje gjorde han det samme med reisesøsterposten? Kanskje tipset han sykepleiere i andre stillinger, som han anså som egnet, om reisesøsterstillingen?

Det ser altså ut som om Nasjonalforeningen kjente til disse sykepleierne også før ble ansatt som reisesøstre. Kandidater til stillingen måtte i tillegg vurderes av foreningens arbeidsutvalg før de ble ansatt. Nasjonalforeningen la derfor et grunnlag for virksomheten ved

²⁷⁹ Se Hauge 1995 for mer om sykepleiernes utdanning.

²⁸⁰ *Meddelelser* 1936: 89.

²⁸¹ Elstad og Hamran 2006: 380.

²⁸² Se for eksempel brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 25.10.1932 RA PA 1245 Gb L0001 og 11.1.1934. RA PA 1245 Gb L0002.

å ansette utdannede personer som de kjente til og mente at var i stand til å fylle rollen som reisesøster. Dette grunnlaget kan ha gitt en form for kontroll.

Det var også utformet en instruks som fungerte som en stillingsbeskrivelse og en avklaring av reisesøsterens oppgaver. Denne var vid, men den la likevel et grunnlag for virksomheten. Reisesøstrene hadde også et repertoar av forelesningsemner de valgte ut fra. Temaene som hyppigst ble omtalt var tuberkulose, sykepleie, spedbarnsstell, generell hygiene og kvinnehigiene. Reisesøstrene informerte Øverland om hvilke emner de hadde forelest om gjennom dagbøker og brev. Innholdet, derimot, ble det sjeldent redegjort grundig for. Konkret hva reisesøsteren foreleste om vises ikke av kildene, bare at hun foreleste om tuberkulose, sykepleie, spedbarnsstell eller liknende. Dette tyder på at det var en felles forståelse mellom reisesøstrene og Øverland om av hva det ville si å forelese om disse emnene. En detaljert gjennomgang var trolig ikke nødvendig, siden Øverland var godt inneforstått med disse emnene. Av og til kunne likevel denne felles forståelsen briste, som den gjorde i 1936 da Øverland var usikker på hva Bruu faktisk foreleste om.

I det eksemplet var kontrollen direkte og uttalt, men vanligvis ble virksomheten kontrollert på en mer indirekte måte. Brev og reisedagbøker gav foreningen innsikt i arbeidet, emnene og gav ett inntrykk av reisesøsterens person også. Gjennom hyppig brevveksling holdt sekretariatet og reisesøstrene kontakt. Reisesøstrene sendte Øverland og styret beskrivelser av reisene, arbeidet, lokale forhold og andre saker de mente var av interesse for Nasjonalforeningen. Øverland kunne derfor følge med, dirigere og kommentere virksomheten på avstand.

Korrespondansen var likevel en kontrollmulighet med begrensninger. Brevene ble produsert av reisesøstrene selv og sendt direkte til sekretæren. Han måtte sette sin lit til reisesøstrenes beskrivelser, og dermed så han deres side av saken. Reisedagbøkene, derimot, kunne gi en annen form for kontroll enn korrespondansen gav. Disse var også produsert av reisesøstrene selv, men de skulle gås gjennom av lokale aktører. Lokale formenn eller andre som så reisesøsteren i aksjon leste hva søsteren hadde skrevet og signerte på det. Praksisen med underskrivingen gav Nasjonalforeningen en kontroll over reisesøstrene. Det de skrev i reisedagboken skulle attesteres av andre som hadde sett reisesøsteren i arbeid. Hun kunne derfor ikke skrive hva som helst i denne reisedagboken for den skulle ”godkjennes” lokalt.

Kontroll av reisesøstrene var likevel bare én av flere funksjoner reisedagbøkene fylte. En annen sentral funksjon var at de gav Nasjonalforeningens styre en innsikt i lokalsamfunnene, arbeidet der, helsestatus og så videre. På denne måten kan de ha fungert som en kontroll av den lokale tuberkulosesituasjonen, og ikke bare av reisesøstrene selv. For

det tredje gav dagbøkene lokale aktører et innblikk i disse sakene andre steder. En lokal formann kunne for eksempel lese om arbeidet mot tuberkulosen i nabobygden. Hva gjorde de der? Reisedagbøkene skulle og kunne derfor fungere som sammenlikningsgrunnlag, inspirasjon og pådriver lokalt. ”Det er ikke så meget nettopp for kontrollens skyld som for sammenhengen og også forat de forskjellige underskrivere kan se hinannens uttalelser.” skrev Birger Øverland til Dikka Bruu om dagbokpraksisen i 1931, og påpekte med dette det flersidige målet med reisedagbøkene.²⁸³

Tar man disse flersidige målene i betraktning, ser man at gjennomsynspraksisen også kunne være en begrensning. Det kunne være en styrke fordi det faktisk gav litt kontroll av reisesøstrene og deres virke, men det kunne også være en begrensning av innsynet i de faktiske forholdene i lokalsamfunnet. Reisesøstrene måtte ta hensyn til at mange skulle lese skrivelserne. De kunne virkelig ikke skrive hva som helst, for de lokale representantene kunne risikere å bli støtt. Øverland reflekterte selv over dette i et brev til Gyda Pettersen:

”Hvad dagboken angår, så har De selvfølgelig rett i, at det ikke går an å føre inn i den alt De opplever. Jeg er fullt klar over at foreningene og folk vil bli fornærmet om de fikk se den hele sannhet. Derfor får naturligvis brevene, som De skriver fra hvert enkelt sted, være – jeg hadde nær sagt – det vesentligste. Der får De da tale fritt fra leveren, og så får De la dagboken være så pen som råd er, skjønt litt alvor kunde jo gjerne også foreningens styre få høre.”²⁸⁴

Nasjonalforeningen hadde også mulighet til å få tilbakemeldinger på virksomheten fra annet hold enn fra reisesøstrene selv. Aktører i lokalsamfunnene gav av og til tilbakemeldinger, enten uoppfordret eller på Øverlands forespørsler. Noen skrev for å takke for et besøk, andre klaget på virksomheten. På den ene siden var disse viktige kontrollkanaler for Nasjonalforeningen, siden verken Øverland eller styret selv så reisesøstrene i aksjon.

Tilbakemeldingene fra lokalsamfunnene kunne gi en annen fremstilling enn reisesøstrenes egne skrivelser, og slik sett gi en bedret kontroll med reisesøstervirksomheten. På den andre siden kunne også disse kontrollkanalene være begrenset. Svært mange av tilbakemeldingene var korte, gjerne bare noen få linjer. De var ofte selektive og dreide seg stort sett om visse deler av virksomheten. Masseopplysningen, for eksempel foredragsvirksomheten, kommenteres gjerne av andre, og spesielt av dem som allerede var engasjert i lokalt helsearbeid. De fleste tilbakemeldingene kom fra lokale formenn, leger og liknende, ikke fra ”folk flest”. Den individuelle opplysningen, derimot, og hjemmebesøkene kommenteres bare av reisesøstrene selv. Dessuten var tilbakemeldingene sporadiske og dreide seg om et enkelt

²⁸³ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 22.1.31. RA PA 1245 Gb L0001.

²⁸⁴ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen av 30.5.1930. RA PA1245 Gb 0004, Gyda Pettersen.

reisesøsterbesøk. Det var altså ikke kontinuitet i tilbakemeldingene og ingen som kommenterte virksomheten over tid. Dessuten er mange av lokalsamfunnene reisesøstrene besøkte og menneskene de forholdt seg til helt tause i kildematerialet: De gav aldri noen tilbakemelding til Nasjonalforeningen.

Selvstendighet – relativ frihet for reisesøstrene?

Hvis det var vanskelig å kontrollere virksomheten, var det også vanskelig å ha en tett oppfølging og veiledning av de ansatte. Reisesøstrene var, som sagt, langt unna sin arbeidsgiver og kontakten med kontoret gikk via brev. Selv om de utvekslet brev hyppig, var det begrenset med informasjon som fikk plass i brevene, og det tok gjerne dager eller uker fra brevet ble sendt til svaret kom. De kunne rådføre seg med kontoret, men dette tok av og til lang tid, og reisesøstrene var gjerne korte perioder på hvert sted. Reisesøstrene var derfor i stor grad på egenhånd ute i landdistriktene. Eventuelle problemer, konflikter eller spørsmål som skulle oppstå i møtet med lokalsamfunnene, måtte de selv løse underveis. Gyda Pettersens erfaringer fra et besøk i Bjørnsund, kan stå som eksempel på et problem flere reisesøstre støtte på.

”I gaar, i nordre B.sund, fandtse ikke ett menneske paa lokalet hvor foredraget skulle være. Jeg fikk da laast op og tendt op i ovnen (...) De som skulde ta i mot mig her og og hjelpe mig til har ennå ikke været paa møtene. Nu faar jeg selv sette mig i forbindelse med de forskjellige skolekredser og forsøke aa komme mig omkring her, men det blir litt vanskelig aa opgi min adresse som det nu er.”²⁸⁵

Kommunikasjonen med lokale aktører var ikke alltid like god, og reisesøstrene kunne ikke stole fullt på at de fikk hjelp og informasjon. Noen fikk problemer med opphold, transport og omvisning, andre opplevde at de ikke fikk lokaler til foredragsvirksomhet, hjelp til demonstrasjonene og liknende. Flere opplevde også at samarbeidet med lokale leger, formenn, sykepleiere og liknende kunne være problematisk. Kort sagt kunne reisesøstrene støtte på en rekke forskjellige situasjoner som krevde selvstendighet og handlekraft. Dette var sannsynligvis en av grunnene til at reisesøsterstillingen ble beskrevet som spesielt krevende.

Reisesøstrene var ikke bare problemløsere, men også planleggere. De måtte være i stand til å handle selvstendig i akutte situasjoner, men de måtte også tenke langsiktig og kunne planlegge en reiserute. I instruksene fra 1924 heter det at reisesøstrene ”(...) faar sin rute opgit av sekretæren. Finder de eller rekvirenten, at der bør foretages forandringer f.eks. i

²⁸⁵ Brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 16.5.30. RA PA 1245 Gb L0004.

besøkets lengde, har de at gjøre henvendelse derom til sekretæren.”²⁸⁶ I praksis derimot overløt Øverland mye av planleggingen til reisesøstrene selv. ”De skal få full frihet til å legge Deres rute, uten å behøve å telegrafere, når De bare iakttar at ingen narres av dem som er lovet besøk, og når De ikke tar så mange avstikkere, at det blir umulig for Dem å besøke de steder som jeg har spurt.”²⁸⁷ skrev han i et brev til Dikka Bruu i 1929. Slike formuleringer var gjengangere i Øverlands brev til reisesøstrene, og reiserutene ble i praksis ofte til i et samarbeid mellom partene. Øverland skrev brev til lokale foreninger, skoler og andre som kunne være interesserte i et reisesøsterbesøk og varslet at en reisesøster ville befinne seg i området i denne perioden. Kunne de være interesserte i ett besøk? Han mottok svarene, informerte reisesøstrene om hvem som hadde meldt sin interesse og la de store linjene i reiseprogrammet. Det detaljerte programmet planla reisesøstrene oftest selv. De fikk i stor grad bestemme når de ville besøke dem, hvor mange hjemmebesøk som skulle foretas på stedet og til en viss grad hva det skulle opplyses om.²⁸⁸ I praksis var det derfor et samarbeid om ruten og opplegget, heller enn et diktat ovenfra og ned. Reisesøstrene hadde store muligheter til å planlegge og påvirke sin egen virksomhet.

Praktiske hensyn lå trolig til grunn for denne friheten. Reisesøstervirksomheten kunne bli påvirket av mange variabler og mange hensyn måtte tas. Vær og vind kunne påvirke reisene, det samme kunne aktører i lokalsamfunnene. Reisen kunne bli utsatt, fremskyndet eller innstilt på kort varsel. Det samme gjaldt foredrag og hjemmebesøk. Noen ganger var reisesøstrene lydhøre overfor ønsker i lokalsamfunnene og vek fra planene for å imøtekomme disse. Sannsynligvis var det mest praktisk at reisesøstrene planla detaljene i sin egen virksomhet. I mange tilfeller kan man si at ”veien ble til mens man gikk” og det kan ha vært umulig å legge en detaljert plan for reisesøstrene fra sentralt hold.

Ser man nærmere på instruksene fra 1924, åpnet også den for improvisasjon. Den var ikke svært utfyllende med tanke på hvordan virksomheten skulle utføres og mange av formuleringene var generelle.

” Vandrelærerens opgave er at spre oplysning om, at søke øket interesse for og forstaaelsen av bedret hygiene og sykepleiesaken, herunder i første række arbeidet mot tuberkulosen (...)Hvorledes dette bedst kan ske på de forskjellige steder, har vandrelæreren umiddelbart efter ankomsten til et nyt sted, at drøfte med *helseraadets ordfører* og de *private foreningers styrer*.(...) De lokale foreninger kan late vandrelærerne avholde foredrag eller demonstrationer i sykepleie eller paa anden maate være dem

²⁸⁶ *Meddelelser* 1924: 46 – 47.

²⁸⁷ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 5.9.29. RA PA 1245 Gb L0002.

²⁸⁸ Se for eksempel brev fra Gyda Pettersen til Birger Øverland 24.2.1931 RA PA 1245 Gb L0004. Her har hun selv satt opp en rute, som sendes til Øverland for gjennomsyn.

behjælpelige med at faa øket interessen og tilslutningen til deres arbeide samt forstaaelsen av et mere hygieniske levesætt i sin almindelighet.”²⁸⁹

Feltet for reisesøstrenes arbeid ble svært vidt skissert gjennom formuleringen ”(...) et mere hygienisk levesætt i sin almindelighet.”. Det må sees på bakgrunn av den sosialhygieniske ideologien og den brede linjen i forebyggingsarbeidet, som ble beskrevet i kapittel en og to. Heller ikke gjennomføringen av virksomheten var helt fastsatt, for den skal drøftes med lokale aktører. I praksis planla reisesøstrene ofte gjennomføringen selv, for som vi så i kapittel tre, kunne lokale aktører klage på at de ikke en gang ble informert om en reisesøsters besøk.²⁹⁰

Informasjonsutveksling

Oppgaven har handlet mye om påvirkning og har forsøkt å sette fokus på at det var et dynamisk og komplisert samspill mellom aktørene som deltok i denne virksomheten. Ovenfor ble det vist at reisesøstrene hadde mulighet for å påvirke sin egen virksomhet og ta selvstendige avgjørelser. Men kunne de også påvirke Nasjonalforeningen?

Jeg skal undersøke hvilken informasjonsutveksling som fantes mellom Nasjonalforeningen sentralt og reisesøstrene. Begrepet utveksling kan konnotere at det var et likeverdig forhold mellom partene, men jeg vil igjen understreke at det var et ansettelsesforhold. Hierarkiet mellom arbeidstaker og –giver var til stede og spilte en rolle i dette aspektet også.

Reisesøstrene som informasjonsledd

En reisesøster var ansatt for opplysningsvirksomhet og påvirkning i landdistriktene. Virksomheten innebar derfor en strøm av informasjon fra opplyser til dem som skulle opplyses. Dette har blitt behandlet grundig i kapittel to og tre, så derfor holder det å nevne det kort her. Samtidig skulle reisesøstrene hente inn informasjon fra lokalsamfunnene og bringe den videre til Nasjonalforeningen. Dette aspektet var til og med inkorporert i instruksene fra 1924, der reisesøstrene ble pålagt å gjøre ”(...) optegnelser om alt hvad der kan være av interesse for Nationalforeningen at faa kundskap om f.eks. de hygieniske forhold, tuberkulosens utbredning og hvad der kan gøres for at bedre forholdene.”²⁹¹ Reisesøstrene var altså et informasjonsledd i den forstand at informasjon skulle gå til delene som var knyttet til leddet; altså både til lokalsamfunnene og Nasjonalforeningen sentralt. Igjen ser vi at

²⁸⁹ *Meddelelser* 1924: 46–47.

²⁹⁰ Se kapittel tre ”Møtet med legene og de lokale foreningene”.

²⁹¹ *Meddelelser* 1924: 46–47.

instruksen er vid. Nasjonalforeningen ville ha informasjon om alt som kunne være av interesse for den, og, som vi alt vet, var dette interessefeltet bredt. Dette kan være et uttrykk for ønsket om kontroll over befolkningens helse som historieforskere skriver om i mellomkrigstiden.²⁹² Teemu Ryymin har for eksempel hevdet at reisesøstrenes "(...) opplysningsvirksomhet kan sees på som et uttrykk for en ekspansjon av "det medisinske blikket" til lokalsamfunnene og inn i hjemmene til allmuen."²⁹³ Ryymin fokuserer spesielt på reisesøstrenes rolle i hjemmene de besøkte, men jeg har lyst til å utvide arenaen ytterligere. Reisesøstrenes beskrivelser omfatter mange områder og aspekter. De gav Nasjonalforeningen informasjon og innsikt i de fleste aspektene ved sin virksomhet og lokalsamfunnene. Besøkene i hjemmene, på skolene, institusjonene og foreningene ble beskrevet, og reisesøstrene fortalte om helsetilstander og hvordan det lokale arbeidet foregikk. De skildret sitt møte med lokale sykepleiere, leger, formenn, lærere og andre aktører i lokalsamfunnene. De var, kort sagt, Nasjonalforeningens øyne og ører i landområdene.

Denne innsamlede informasjonen ble ikke bare mottatt i Nasjonalforeningen, men også brukt aktivt. Reisedagbøkene ble, for eksempel, lest av styret jevnlig. Skildringene kunne gjøre inntrykk på selv høytstående personer innenfor den norske offentlighet. Direktøren for *Det Norske Brandforsikringsselskap Fram* og viseformann i Nasjonalforeningen i 1928, P. Munthe-Kaas, var en av dem som fikk lese Antonie Sandviks reisedagbok. Han bemerket følgende til Birger Øverland: "Det måtte være et slitsomt liv disse hygieniske vandrelærerne har, men ære være dem, som holder ut i sitt store, viktige og ansvarsfulle arbeide"²⁹⁴ I tillegg fikk styret informasjon av Øverland, som kunne referere korrespondanse med reisesøstrene for styret, og ta opp saker etter hvert som de dukket opp. Enkelte skildringer ble publisert i *Meddelelser*, og de figurerte nesten alltid i foreningens årsberetninger. Reisesøstrene fortalte også om sine opplevelser i foredrag for sykepleierne. Informasjonen reisesøstrene videreformidlet om lokalsamfunnene sirkulerte altså i alle deler av Nasjonalforeningen.

Reisesøstrenes ekspertise og erfaring som ressurs

Det var ikke bare informasjon og beskrivelser som ble etterspurt av Nasjonalforeningen. Reisesøstrenes ekspertise og erfaring ble også etterspurt og aktivt brukt. Ole Georg Moseng har pekt på at Nasjonalforeningen brukte reisesøstrenes kompetanse til foredrag for et kyndig

²⁹² Se for eksempel Schiøtz 2009a, Vallgård 2003, Ryymin 2005 og 2009.

²⁹³ Ryymin 2005: 98.

²⁹⁴ Brev fra Birger Øverland til Antonie Sandvik 14.4.1928. RA PA 1245 Gb L0004. Sitert etter Moseng 2009a: 44.

publikum. ”Reisesøstrene fungerte ikke bare som redskap i opplysningens tjeneste blant mer eller mindre uvitende mennesker i bygde-Norge. De ble også kalt inn som talere i forsamlinger med høy kompetanse på sykepleie.”²⁹⁵ Marie Stenslands foredrag på søsterstevnet i Birkeland i 1929 er et eksempel på dette.²⁹⁶ Tilhørerne for dette foredraget var i høy grad kompetente i sykepleie. Foredraget fikk i tillegg en stor krets av kyndige lesere da det ble publisert i *Meddelelser*. Året før ble Marie Stensland og Antonie Sandvik kalt inn til rådsmøte, Nasjonalforeningens høyeste myndighet.²⁹⁷ ”Har De noget paa hjertet i anledning programmet, maa De gjerne faa ordet paa raadsmøtet. Jeg ser igrunden gjerne at begge dere kommer med nogen indlæg. Dere har jo set mere end mange av os andre”²⁹⁸ skrev Øverland til Stensland i forkant av møtet og pekte med dette på reisesøstrenes spesialkompetanse. De hadde erfaring fra det virkelige arbeidet i distriktene, som medlemmene i rådet kanskje ikke hadde. Øverland la likevel inn en begrensning. ”Men paa den anden side maa vi jo ogsaa være litt forsigtig, saa ingen av os siger ting, som kan skæmme folk fra at ønske vort besøk. I ethvert fald maa ingen navne nævnes og heller ikke noget siges slik, at nogen kan kjende sig igjen. Tænk paa det.”²⁹⁹ Nasjonalforeningen var absolutt avhengig av å ha støtte i lokalsamfunnene, og i noen tilfeller måtte nok Øverland og reisesøstrene vurdere om det var mest formålstjenlig å fortelle ”stygge sannheten” eller sikre seg et godt forhold gjennom moderate skildringer.

Reisesøstrenes ekspertise og erfaring ble brukt til mer enn foredrag. Deres innsikt i og vurdering av lokalsamfunnene var viktige for Nasjonalforeningen på flere måter. ”Kjære söster Dikka” skrev Øverland i mai 1931. Bruu var for tiden på turné på skolene i Østlandsområdet, og Øverland hadde en tjeneste å be om. Nasjonalforeningen hadde opprettet en komité for å diskutere hvilke forhåndsregler man burde ta i bruk for å hindre spredning av tuberkulose på ungdomsskolene. ”I den anledning vilde jeg gjerne få höre fra Dem om Deres erfaringer om tuberkulosens forekomst. (...) Så vilde jeg gjerne vite hvad vi bör kreve og hvad der bör kreves. (...) Jeg vilde være takknemlig for alt hvad De kunde ha på hjertet i den anledning.”³⁰⁰ Det er særlig interessant at Øverland ba Bruu om å skissere opp hva komiteen burde kreve. Hennes mening om tiltak ble etterspurt på en måte som tilsier at den var verdifull for komiteen. Hun ble ikke bare bedt om å redegjøre for tuberkulosen i skolen, men om å komme med konkrete råd og tiltak. Øverland utvidet forespørselen ved å tilføye at Bruu burde

²⁹⁵ Moseng 2009a: 41.

²⁹⁶ Se kapittel tre.

²⁹⁷ Erichsen 1960: 20.

²⁹⁸ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 24.7.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

²⁹⁹ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 24.7.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³⁰⁰ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 8.5.31. RA PA 1245 Gb L0001.

fortelle om "(...) alt hvad De kunde ha på hjertet i den anledning".³⁰¹ På denne måten fikk Bruu frihet til å uttale seg om aspekter hun oppfattet som viktig, men som komiteen kanskje ikke tenkte på. Bruu hadde tross alt utstrakt erfaring med dette feltet gjennom reisesøstervirksomheten generelt og arbeidet med skoler spesielt, og Øverland var interessert i hennes mening.

Reisesøstrene ble også konsultert i organisatoriske spørsmål. Dette er en side av reisesøstervirksomheten som ikke har blitt behandlet i forskningslitteraturen overhodet, og som denne oppgaven heller ikke har fokusert sterkt på. Det var likevel klart var en side av virksomheten. Reisesøstrene arbeidet for å etablere foreninger, verve eksisterende foreninger til Nasjonalforeningen, øke oppslutningen om de lokale foreningene og Nasjonalforeningen sentralt og skaffe abonnenter til *Meddelelser*. Samtidig informerte de lokale foreninger om arbeidet i Nasjonalforeningen sentralt, så vel som i andre distrikter. Innsikten reisesøstrene fikk i de lokale foreningene og i engasjementet lokalt, ble verdsatt av foreningen sentralt. Øverland festet i 1927 stor lit ved Marie Stenslands vurderinger. Det var dødsfall og fraflytting i styret for en av Nasjonalforeningens underkretser, og Nasjonalforeningen sentralt skulle foreslå ett nytt styremedlem og ett varamedlem. Stensland reiste til vanlig i dette området, og Øverland ba henne holde øynene åpne for kandidater. "Nu vilde jeg gjerne be Dem om i resten av dette år å ha Deres opmerksomhet henvendt på hvem vi skal foreslå innvalgt i styret for Vestagder, (...) Kunde De finde to virkelig interesserte (...)?"³⁰² Formuleringene tyder på at Stenslands ord vil veie tungt i vurderingen av hvem Nasjonalforeningen skal nominere. Innsikten hun fikk av å reise rundt i dette området og se arbeidet med egne øyne, gjorde henne i stand til å finne to interesserte mennesker. Hun fikk likevel visse kriterier å gå etter i søkeprosessen.

"Jeg hadde helst sett andre enn læger, menn eller kvinner; men de burde ikke være for sterkt engagert i nogen av de andre organisationer. Det må være et menneske, som har interesse for arbeidet, helst også for Nationalforeningen, (...). En skolemann, en prestemann, en lokal forenings formann (eller forkvinne) vilde være udmerket."³⁰³

Stensland fikk frist til over nyåret med å finne kandidater. 4.januar 1928 kom hennes liste over kandidater: overlege Andersen, dr. Valen, lærer Haddeland, kirkesanger Hansen og prost Haus.³⁰⁴ Ti dager senere fikk Øverland et nytt brev fra Stensland. "Siden jeg skrev til

³⁰¹ Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 8.5.31. RA PA 1245 Gb L0001.

³⁰² Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 28.10.1927. RA PA 1245 Gb L0005.

³⁰³ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 28.10.1927. RA PA 1245 Gb L0005.

³⁰⁴ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 4.1.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

doktoren sist, har jeg fått rede på at doktor Pettersen er kommet tilbake fra Landeskogen (...)”³⁰⁵ Hun gav han varme anbefalinger. Øverland på sin side syntes at Stenslands liste var for preget av leger. ”(...) men jeg hadde nu et slikt ønske om, at vi kunde få en, som ikke var læge.”³⁰⁶ Han begrunnet sitt ønske. ”Der er så alt for mange læger i vårt styre. De kan være bra på sitt vis, men foreningsmennesker er de gjennomgående ikke.”³⁰⁷ Igjen tvilte Øverland på legenes vilje til å arbeide i foreningene og det forebyggende arbeidet.³⁰⁸ Likevel avsluttet han brevet med å støtte opp om Stenslands forslag. ”Jeg foreslår flere av de, som De har nevnt.”³⁰⁹ Etter dette brevet kom Stensland med et forslag til, frk. Tora Haus, men forslaget kom for sent. Sirkulære var alt sendt ut, men Stensland fikk lov av Øverland å ”(...) agitere for henne i de foreninger De har forbindelse med. (...) Jeg synes det skulde være morsomt, om hun kunde komme inn i styret.”³¹⁰ Hvorvidt Stensland agiterte for Haus eller ikke vet vi ikke, men i senere korrespondanse kommer det frem at en annen av Stenslands kandidater ble valgt inn i styret. Den hjemvendte dr. Pettersen fikk vervet.

Det er selvsagt vanskelig å vite om Stenslands anbefalinger kom rådsmøtet for øret og om de fulgte hennes forslag eller om de stemte frem dr. Pettersen på andre kriterier. Det som derimot er synlig er Øverlands tillit til Stenslands vurderinger. Han stilte seg bak hennes kandidater og fremmet flere av dem for rådet, til og med legene, som han egentlig ikke ville ha flere av i styret.

Denne tilliten til og vektleggingen av reisesøsterens vurderinger kom til syne mange ganger i korrespondansen mellom Stensland og Øverland. Spesielt synlig var den når Nasjonalforeningen skulle ta opp elever til sin sykepleierutdanning eller sykepleiere som skulle arbeide for Nasjonalforeningen i lokalsamfunnene. Øverland spurte gjentatte ganger om Stensland kunne uttale seg om personen de vurderte å utdanne eller ansette, og hennes anbefalinger eller motsigelser veide tungt hos Øverland. I 1928 vurderte Nasjonalforeningen å skrive sykepleieren Johanna Aamland inn i foreningen. Aamland hadde selv søkt om å bli opptatt og man skjønner av Øverlands brev at det lå prestisje i å være sykepleier i Nasjonalforeningen på den institusjonen hun ville jobbe på. Øverland var ikke veldig begeistret for at hvem som helst kunne søke om å bli sykepleier hos dem.

³⁰⁵ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 14.1.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³⁰⁶ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 16.1.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³⁰⁷ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 16.1.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³⁰⁸ Se kapittel to om Hille - saken og kapittel tre om reisesøstrenes møte med de lokale legene.

³⁰⁹ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 16.1.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³¹⁰ Brev mellom Birger Øverland og Marie Stensland 23. – 26.1.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

”Jeg mener, at hvis hjemmet ønsker Nationalforeningens søstre, så får det også ansette av våre søstre; m.a.o. de som er kommet inn og er optatt må ha alle de fordeler det kan ha ved å stå i Nationalforeningen. Det er ikke rimelig at utenforstående søstre ad omveier skal komme inn i Nationalforeningen.”³¹¹

Han åpnet likevel for at søsteren kunne bli inkludert. ”Men hvis det er et særskilt godt menneske, og De mener det er bra å ha flere søstre på Sörlandet, så skal vi ta henne, men nu avhenger det altså alene av Deres svar.”³¹² Stensland fikk altså bestemme selv om denne sykepleieren skulle inkluderes i Nasjonalforeningen. I dette tilfellet gikk det bra for sykepleieren som søkte. Hun fikk Stenslands anbefaling og ble tatt inn i forening.³¹³

Andre ganger kunne reisesøsterens omtale få negative følger for personen det gjaldt. Det gjorde det for en ung pike fra Søgne vinteren 1928. Stensland holdt foredrag på ungdomsskolen piken gikk på og ble der fortalt at piken hadde blitt tatt opp til Nasjonalforeningens sykepleierutdanning. Studiet hennes skulle begynne høsten etter og hun hadde fått gode attester fra den lokale legen og sognepresten, men Stensland var uenig.

”(…) da jeg fik höre at hun var optat som elev af Nationalf. blev jeg meget skuffet. –På mig virket hun ubehagelig, hun har et lite tiltalende væsen. Og det er vistnok de andre som har med henne å gjøre her enige i, de siger hun har et væsen som er lite tiltalende og er forbauset over at hun er optat i sykepleien. Men de siger så at hun er snil og muligens kan vinne mer i omgang. De har ingen ufordelaktige ting å sige om henne, men hun får heller ingen utmerkelse. Dertil kommer at hun har en skjev hofte og halter, (…), men for henne selv gjør det vist ingenting (…)”³¹⁴

Stensland avsluttet med at hun håpet at inntrykket hennes var feil, og at piken måtte bli en dyktig søster når hun kom i gang med studiene. Øverland reagerte straks på Stenslands brev.

”Det var da bra at De opdaget [N.N.] og at De opdaget at hun ikke er skikket. Det er riktig kjedelig at både jeg og sykehuset har oversett, at hun har en kofteluxasjon [hofteskade]. Jeg begriper ikke hvordan det har gått for sig. (…) Men det er jo en selvfølge at vi ikke kan ta henne efter de oplysninger De har gitt, og jeg skriver derfor idag og gir henne beskjed derom. Jeg håper hun ikke tar seg for nær av det.”³¹⁵

Øverland vurderte Stenslands karakteristikker i dette ene brevet som mer tungtveiende enn både legeerklæringen og attesten fra sognepresten, samt det faktumet at piken allerede hadde fått beskjed om at hun var opptatt. Hofteskaden veide trolig tyngst, men den var tydeligvis så liten at den verken plaget piken eller ble nevnt i legeattesten. Det tolker jeg dit hen at det ikke

³¹¹ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 17.9.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³¹² Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 17.9.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³¹³ Se brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 21.9.1928 og brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 25.9.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³¹⁴ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 29.2.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³¹⁵ Brev fra Birger Øverland til Marie Stensland 5.3.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

var snakk om hvorvidt piken kunne klare sykepleieryrket med skaden, men om hvorvidt hun ville være en god representant. Hun levde trolig ikke opp til den idealtypiske standarden som var satt for sykepleierne, som ble diskutert i kapittel tre. Stensland snakker mest om pikens vesen og sier indirekte at det ikke passer til sykepleien.³¹⁶ Det er nærliggende å knytte dette til Øverlands bruk av begrepet person som en slags helhetsvurdering av en sykepleiers personlighet, kompetanse, fremtoning og forutsetninger for å klare yrket.³¹⁷ Samtidig er det uklarheter og ambivalens i dette. For det første er det vagt hva som utgjør en god person eller et godt vesen. Og selv der det finnes beskrivelser av denne idealtypen, finnes det også eksempler på avvik.

Nødvendigheten av et godt og åpent forhold

Det var viktig for reisesøstrene å etablere et godt forhold til lokale aktører, men også i samspillet med Nasjonalforeningen sentralt var det gode forholdet viktig. Grunnlaget var likevel et annet. Det gode forholdet dreide seg hovedsakelig om mulighetene til å utveksle informasjon og om hvor ærlige og åpenhjertige partene kunne være. I kapittel tre ble det vist at reisesøstrene tok opp saker og var relativt frittalende i brevene til Øverland.³¹⁸ De kunne kritisere, vurdere, gi råd og som leser av kildene får jeg inntrykk av at korrespondansen var åpenhjertig og personlig.

Muligheten for å skrive fritt var tjenlig for begge parter og trolig en nødvendighet i denne delen av virksomheten. Reisesøstrene fikk et ankerpunkt i Oslo og en samtalepartner. Øverland trengte informasjon om lokalsamfunnene og fikk den beste informasjonen når de ansatte var trygge på at de kunne skrive det de ville til han. Han la vekt på at brevene dem i mellom var konfidensielle i situasjoner der det var nødvendig, for eksempel når det gjaldt innsikt i lokale konflikter og informasjon om lokale sykepleiere. Samtidig la han vekt på at korrespondansen måtte være den vesentligste kilden til informasjon om de virkelige forholdene nettopp fordi reisesøstrene ikke trengte å pynte på sannheten der.³¹⁹ Nasjonalforeningen var samtidig avhengig av å ha ansatte den kunne samarbeide med og stole på, siden virksomheten ikke kunne styres i detalj eller kontrolleres i utstrakt grad. Et godt og åpenhjertig forhold bedret sjansene for å få innsikt i virksomheten, så vel som i lokale forhold.

³¹⁶ Brev fra Marie Stensland til Birger Øverland 29.2.1928. RA PA 1245 Gb L0005.

³¹⁷ Se kapittel tre "Møtet med de lokale sykepleierne"

³¹⁸ Se kapittel tre "Møtet med lokale leger og foreninger".

³¹⁹ Brev fra Birger Øverland til Gyda Pettersen av 30.5.1930. RA PA 1245 Gb L0004, Gyda Pettersen

Bilde 8: Noen ganger hadde reisesøstrene mer på hjertet enn det baksiden av et vanlig postkort kunne romme.

Disse sidene ved forholdet var trolig mer enn bare en strategi, i likhet med reisesøstrenes engasjement og innlevelse i lokalsamfunnene. Flere av reisesøstrene arbeidet med Øverland i mange år, enkelte av dem også i tiår. Det er sannsynlig at det gode forholdet baserte seg på personlige relasjoner, ikke bare strategier for

å få best innsikt i lokalsamfunnene og virksomheten. Omsorg og humor var for eksempel tilstedeværende i forholdet mellom Øverland og enkelte av reisesøstrene, noe som tyder på at partene kjente hverandre godt. Brevene til reisesøstrene inneholdt ofte bekymringer om at reisesøstrene slet seg ut i den harde virksomheten eller at de vanskelige tidene kunne føre til at stillingen ble inndratt.³²⁰ Reisesøstrene på sin side samlet inn penger til gaver ved merkedager for Øverland og én gang fikk Øverland til og med bo hos familien til en av reisesøstrene når han var på reisefot.³²¹ Brevvekslingen mellom Dikka Bruu og Birger Øverland, som arbeidet sammen i over 20 år, vitner om et personlig og åpent forhold, selv om partene også kunne være i konflikt. I januar 1931 tok Øverland tak i en trykkfeil fra et utklipp Bruu hadde sendt han. Tønsberg blad hadde skrevet om henne, men de hadde tydeligvis ikke helt riktige opplysninger.

”Jeg ser De skriver i Deres brev, at det er 25 år siden De begynte på Lovisenberg. – De må jo være utrolig gammel nu, søster Dikka, for i det forrige opropet De sendte mig fra ”Tønsberg blad” der skriver De: ”Mit 61 årige virke deroppe burde være en borgen for ---”. Jeg vet ikke om De hadde disse 61 års virke der oppe før De for 25 år siden begynte som sykepleierskeelev. De må ihvertfall ha en vesentlig del av dette arbeid der oppe før den tid, da 25 år bare er en liten del av 61 år. Da De vel ikke godt kunde begynde i Finnmarken før De var 20 år, så er De vel nu sådant som et par og 80 år, og da vil jeg si De bærer alderen meget godt. At De da har et smerteanfall i maven av og til er sandelig ikke så meget, når man tar i betraktning den høie alder.”³²²

³²⁰ Se for eksempel brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu høsten 1932. RA PA 1245 Gb L0001 og brev til Marie Stensland 15.4.31 RA PA 1245 Gb L0005.

³²¹ Se brevvekslingen mellom Birger Øverland og Marie Stensland februar og mars 1929. RA PA 1245 Gb L0005.

³²² Brev fra Birger Øverland til Dikka Bruu 9.1.1931. RA PA 1245 Gb L0001.

Bruu var fra tid til annen plaget av sykdom som førte til permitteringer og høye legekostnader. Siden Øverland kunne spøke slik med det, må han ha vært sikker på at det ikke ville bli tatt negativt opp av reisesøsteren. Bruu, på sin side, var uredd og må ha kjent Øverland godt. Hun hadde for eksempel en babydukke som ble brukt som rekvisitt på demonstrasjonene hun holdt om småbarnsstell. Dukken hadde hun valgt å kalle ”vesle Birger”, et navn som etter all sannsynlighet stammet fra den anerkjente doktoren, Øverland selv.³²³

Det er likevel viktig å understreke et apropos. Denne personlige, humoristiske og relativt frittalende tonen som har blitt skissert ovenfor preget tidvis korrespondansen, men ikke alltid. Nasjonalforeningen var deres arbeidsgiver og Øverland satte reisesøstrene på plass når han mente det var nødvendig.

Konklusjon: Mer enn et verktøy

Reisesøstrene var primært ansatte som en del av Nasjonalforeningen opplysningsvirksomhet. Men var reisesøstrene bare ”hånddukker” for foreningen sentralt og et verktøy for å nå ut til lokalsamfunnene?

Min konklusjon blir nei. Arbeidets karakter gjorde det vanskelig for Nasjonalforeningen å kontrollere reisesøstrene inngående og å ha tett oppfølging av dem. Reisesøstrene hadde stor mulighet til å påvirke sitt eget arbeid, og var derfor ikke bare verktøy. Samtidig dreide virksomheten seg om langt mer enn bare opplysning av allmuen. Den dreide seg om innsikt i lokalsamfunnene, om samarbeid med lokale leger, sykepleiere og foreninger, om organisasjonsbygging og, ikke minst, om å rapportere til Nasjonalforeningen sentralt. Reisesøstrene var Nasjonalforeningens øyne og ører i distriktene og de var ressurspersoner på grunn av sine erfaringer, kunnskaper og vurderinger.

³²³ Dukken blir omtalt i brev fra Dikka Bruu til Birger Øverland 8.1.31. RA PA 1245 Gb L0001.

5. Konklusjon

Hva ville jeg svare på?

Innledningskapitlet la til grunn en oppfatning av opplysningsprosjektet som en påvirkningsprosess der kunnskap ble formidlet fra den medisinske sfæren, her representert ved legene i Nasjonalforeningen, via reisesøstrene, til dem som skulle opplyses. Modellen slo snart sprekker, og forholdet fremstod som med komplisert og dynamisk. Reisesøstrene var ikke bare verktøy for spredning av en sentralstyrt opplysning, tvert om; de hadde en aktiv rolle i formidlingsprosessen. Og informasjonen/påvirkningen som jeg tidlig antok at gikk ovenfra og ned, viste seg å vandre den andre veien også. Reisesøstrene fikk innsikt i og vurderte forholdene og behovene i lokalsamfunnene. Og de formidlet informasjonen og sine vurderinger til Nasjonalforeningen sentralt. Oppgaven har blitt et forsøk på å belyse denne hypotesen gjennom å analysere reisesøstrenes rolle i dette samspillet. Instruksen fra 1924 har i mange henseender fungert som et utgangspunkt. Det skisseres opp fire aktørgrupper reisesøsteren skal forholde seg til: Nasjonalforeningen sentralt, dem som skulle opplyses, distriktssykepleierne og de lokale legene, helserådene og foreningene. Jeg har valgt å bruke disse gruppene og har sett på interaksjonen mellom dem og reisesøsteren for å belyse hennes rolle i samspillet.

Hvilke svar fikk jeg?

Ordet samspill er valgt med omhu. Det illustrerer at virksomheten foregikk i et samarbeid med flere parter, selv om disse ikke var likestilte. Aktørgruppene i lokalsamfunnene var i høyeste grad involvert i reisesøstervirksomheten og ofte nødvendige partnere for å få til denne omreisende opplysningsvirksomheten. Denne tette kontakten og samarbeidet gjorde at reisesøstrene fikk innsikt i mange lokalsamfunn. Deres hovedoppgave i lokalsamfunnene var å påvirke befolkningen slik at de varig endret adferd, vaner og holdninger. Befolkningen skulle kjenne til sykdommen, dens natur, og viktigst av alt, hvordan den skulle forebygges. I tråd med den sosialhygieniske ideologien og disposisjonsprofylaksen som virksomheten var forankret i, kunne god konstitusjon bedre motstandskraften mot tuberkulosen og bygge folkehelsen. En bred linje ble derfor lagt til grunn for virksomheten. Påvirkningen skulle foregå overalt, nå alle og omfatte et bredt spekter av saker som man mente hadde innvirkning på konstitusjonen.

Det har dessverre vært umulig for denne oppgaven å gå inn på hvilken påvirkning reisesøstrene virkelig hadde i lokalsamfunnene. Kildematerialet som oppgaven bygger på har i liten grad kunne støttet en slik undersøkelse.³²⁴ Jeg har derfor valgt å la reisesøstrene være senteret og utgangspunktet i analysen og se på hvordan de så på opplysningsprosjektet og opplevde sitt møte med lokalsamfunnene.

For å forstå hvordan reisesøstrene gikk frem for å nå målet, har oppgaven brukt begrepet *governmentality* slik det blir presentert av Signild Vallgård.³²⁵ Det beskrives som ”Den form for magtudøvelse, som handler om at overbevise de styrende om det rigtige og ønskelige i at ændre adfærd, sådan at de selv styrer sine handlinger i den ønskede retning.”³²⁶ For reisesøstrene var nødvendig å skape interesse for arbeidet og få befolkningen til å *ville* følge opp reisesøsterens råd. De hadde, for det første, ingen formelle muligheter til å tvinge folk til å endre vaner. For det andre så var de ofte kort tid på hvert sted og kunne sjeldent følge opp om adferden virkelig ble endret.³²⁷ Befolkningen måtte overbevises på kort tid og på en slik måte at de selv ville gjennomføre endringene, selv uten at noen kontrollerte og fulgte opp.

Det har derfor blitt diskutert hvilke strategier reisesøstrene benyttet seg av for å få mest mulig påvirkningskraft i lokalsamfunnene. Jeg mener at reisesøstrene, med den erfaringen og innsikten de fikk i faktiske forhold, var klar over at det kunne være et sprik mellom idealet og de faktiske mulighetene for å få gjennomført dette. Mange av dem tok dette med i vurderingen og tilpasset seg lokalsamfunnene i opplysningen. Den beste muligheten for å få gjennomført prosjektet var å gjøre det til noe folk kunne slutte seg til, til tross for dårlig økonomi og så videre. Uten formelle maktmidler og med svært kort tid til rådighet på hver plass, måtte de fremme sine saker med list. De nådde lengst med dette ved å få innbyggerne interesserte og engasjerte i arbeidet for bedre helse. Menneskene måtte ”vinnes for seg” som Marie Stensland sa, og da måtte det etableres et godt forhold mellom opplyser og dem som skulle opplyses.

Overfor de lokale sykepleierne skulle reisesøstrene være mentorer og bindeledd. De skulle veilede dem aktivt gjennom samtaler, samtidig som de skulle være forbilder gjennom fremtoning. De skulle også være et bindeledd mellom Nasjonalforeningen og søstrene. Det betydde ofte at reisesøstrene skulle melde fra om saker som gjaldt sykepleierne, som

³²⁴ Se kapittel en under ”Problemstilling og disposisjon” og ”Kildene: Begrensninger og muligheter”.

³²⁵ Vallgård 2003.

³²⁶ Foucault 1972 gjengitt i Vallgård 2003: 13.

³²⁷ Det finnes eksempler på at reisesøstrene kunne komme tilbake til enkeltmennesker og husstander, men det var sjeldent. Se kapittel tre.

Nasjonalforeningen ellers ikke ville fått høre om. På denne måten var de en slags kontrollør, ikke bare av sykepleierne, men også av miljøet rundt dem og av den lokale foreningen.

Reisesøstrene skulle underordne seg de lokale legene, helserådene og foreningenes formenn, det var instruksen klar på. I praksis, derimot, var ikke underordningen så fremtredende som i instruksen og samspillet mellom reisesøstrene og disse aktørene var preget av flere faktorer. For å forstå dette komplekse og tidvis ambivalente forholdet, har jeg gjort nytte av historieverk som behandler kjønn og profesjoner. Aina Schiøtz' påstand om at de kvinnelige profesjonene var preget av en sammenblanding av krav om underordning og krav om selvstendighet, har vært særlig sentral.³²⁸ Kravet om underordning var forankret i tradisjonen og det var vanlig at sykepleierne, jordmødrene og andre kvinnelige aktører underordnet seg legen, som hadde ansvaret for å lede det forebyggende arbeidet i distriktet.³²⁹ Kravet om selvstendighet var et resultat av praktiske hensyn, som for eksempel at kvinnene arbeidet mye alene, at det var vanskelig å kontakte legen og så videre.

Dette dobbeltkravet finnes i høyeste grad i reisesøstervirksomheten. Arbeidets karakter gjorde at reisesøstrene var vant med og nødt til å handle selvstendig. De mestret arbeidsoppgavene alene og det var sjeldent behov for å kontakte leger, helseråd og så videre for å få hjelp til gjennomføringen av selve arbeidet. Likevel kunne det være nødvendig fordi man måtte sikre seg godt samarbeid med disse aktørene. Fra reisesøstrenes og Birger Øverlands ståsted, ser kravet om underordning ut til å ha vært et forsøk på å etterleve en høflighetsform som skulle hindre at aktører i lokalsamfunnene ble støtt av reisesøstrenes virksomhet. Konfliktene og rolleforvirringen som oppstod i samspillet mellom disse aktørene kan sees som et uttrykk for at en maktkamp mellom medisinske autoriteter og sykepleiere og kvinner og menn.³³⁰

På den andre siden finnes det mange eksempler på at reisesøstrene og de lokale legene, helserådene og foreningene arbeidet godt sammen. Samspillet berodde nemlig ikke bare på at en part underordnet seg den andre, men at de fant et felles samarbeidsfelt hvor begge parter bidro. Reisesøstrene kunne være god hjelp for en lege med mange oppgaver, en alliert i kampen mot sykdommene og en drivkraft i det lokale helsearbeidet. Ja, hun kunne faktisk være en inspirator og pådriverkraft for de aktørene hun egentlig skulle underordne seg.

Reisesøstrene hadde mange roller og oppgaver i lokalsamfunnene. De skulle være autoriteter, samtidig som de skulle underordne seg enkelte grupper og basere seg på dialog

³²⁸ Schiøtz 2003a: 170.

³²⁹ Schiøtz 2003b: 284 (om kvinnene som hjelpere) og 288 (om at legen skulle fungere som en apostel for hygien).

³³⁰ Tankerekken er inspirert av kommentarer fra Ole Georg Moseng.

med de andre. De skulle komme som eksperter utenfra, men samtidig ta seg inn i lokalsamfunnet raskt og få kjennskap til alle relevante felt. De skulle være en påvirkningskraft med langtidsvirkning, men de hadde ikke muligheter til å tvinge gjennom endringer eller til å se fruktene av sitt arbeid. De skulle ”blotte feil og synder” og påvirke vaner, men samtidig trå varsomt for å ikke støte noen.

Avhengighetsforholdet springer en dermed i øyet. Virksomheten var avhengig av samarbeid med lokale aktører i alle ledd. Allerede før besøket ble denne avhengigheten bevist. Reisesøstrene skulle spre kunnskap og engasjement om helserelaterte saker, men hvis ikke støtte og engasjement allerede var til stede i lokalsamfunnet, var ikke reisesøstervirksomheten mulig. De måtte ønskes velkomne av lokale foreninger, skoler og enkeltpersoner. Under oppholdet måtte noen stå for kost og losji, spre informasjon om hennes besøk, bistå søsteren med relevant informasjon og folk måtte være interesserte i å komme på foredrag og slippe henne inn i sine hjem. Etter besøket var de avhengige av at noen tok opp tråden. Helse- og forebyggingsarbeidet kunne ikke gå av seg selv, noen måtte drive det frem. Å kunne samarbeide med lokalsamfunnene var essensielt, både for å opprettholde virksomheten og for å sikre at arbeidet fortsatte. Reisesøsterens rolle overfor lokalsamfunnene var derfor preget av disse faktorene. Hun skulle være en autoritet, påvirkningskraft og kontrollør av lokale samfunn, men hun (og Nasjonalforeningen) hadde ikke formell myndighet eller maktmidler og var avhengig av godvilje og samarbeid med lokale aktører. Partene var derfor knyttet sammen i et dynamisk samspill.

Reisesøstrene og Nasjonalforeningen sentralt var knyttet sammen i et ansettelsesforhold. Reisesøstrene var Nasjonalforeningens utsendinger og hadde en rekke oppgaver i lokalsamfunnene, blant annet opplysning, veiledning og organisasjonsbygging. Som ansatte kunne de irettesettes eller sparkes hvis de ikke utførte arbeidet godt nok. De fikk instruksjoner de skulle arbeide etter, hadde rapporteringsplikt og en sjef som kunne legge føringer eller gripe inn i virksomheten. På denne måten var de påvirket ”ovenfra”. Siden hovedoppgaven var å spre opplysning, innebar dette også en påvirkning fra medisinalmiljøet i Nasjonalforeningen til lokalsamfunnene, eller, om man vil, en påvirkning ovenfra og ned. Likevel var ikke reisesøstrene passive formidlere av kunnskap de fikk ovenfra. I praksis hadde de relativt stor selvstendighet i sitt virke, med muligheter til å påvirke sin egen virksomhet både rent praktisk, gjennom planlegging av ruter og foredrag, og innholdsmessig, gjennom vide retningslinjer og mulighet for å tilpasse seg lokalsamfunnene. Årsaken til dette kan være at det var begrensede kontrollmuligheter eller at det var mest praktisk i en

virksomhet med mange usikkerhetsmomenter. Men det kan også være fordi reisesøstrene ble vurdert som erfarne og godt skikket til å håndtere dette selv.

Innsikt, erfaring og kompetanse er aspekter som har blitt trukket frem for å vise at reisesøstrene var mer enn verktøy for opplysningsprosjektet i landdistriktene. De var også informanter, ressurspersoner og rådgivere for Nasjonalforeningen sentralt. På mange måter var de Nasjonalforeningens øyne og ører i distriktene. De informerte om en rekke felt, for eksempel om lokale helsetilstander, det forebyggende arbeidet og holdninger, men de bidro også med egen kompetanse og erfaring i disse sakene. De skildret ikke bare lokalsamfunnene, de opplevde dem selv og vurderte dem. Denne brede erfaringen var en etterspurt ressurs i Nasjonalforeningen. Reisesøstrene ble for eksempel bedt om å tale for foreningens sykepleiere og rådsmøte, om å dele egne erfaringer og komme med råd i komiteer. De var også en ressurs i organisatorisk forstand fordi de formidlet informasjon om lokale foreninger til Nasjonalforeningen sentralt, visa versa, fordi de gav lokale foreninger innsyn i arbeidet andre steder og inspirerte til lokalt foreningsarbeid. På denne måten var de med på å bygge opp foreningen og knytte den sammen. På sine reiser ble de også kjent med en rekke mennesker i områdene de besøkte. Dette var verdifullt for Nasjonalforeningen, som benyttet seg av reisesøstrenes kjennskap for eksempel til å sortere gode og dårlige kandidater til sykepleierutdanningen og finne interesserte personer til verv i foreningen.

Hypotesen fra innledningen synes derfor å stemme ut fra ”flerveisperspektivet” som denne oppgaven bygger på. Reisesøstervirksomheten dreide seg ikke bare om opplysning ovenfra og ned, men også *samspill* med aktørgruppene i lokalsamfunnet og, ikke minst, om en strøm informasjon og erfaringer fra reisesøstrene til Nasjonalforeningen sentralt. Påvirkningen var altså ikke bare styrt fra toppen, men også av reisesøstrene som skulle utføre arbeidet, og disse ble igjen influert av dem som skulle påvirkes: lokalsamfunnene.

Ved veis ende

Oppgaven har hatt noen delmål i tillegg til å svare på den konkrete problemstillingen. Det viktigste av disse har vært å gi leseren innsikt i en virksomhet som i liten grad har blitt behandlet i historisk forskningslitteratur. Bakgrunns- og kontekstkapitlet har derfor vokst seg stort i skriveprosessen. Mange av temaene og omstendighetene som behandles i senere kapitler, måtte forklares i forkant siden det ikke uten videre lot seg forstå og siden det bare av og til kunne henvises til forskningslitteratur. Eksempler på dette er redegjørelsene for reisesøstrenes arbeid og diskusjonene om hvorfor Nasjonalforeningen valgte nettopp denne formen for opplysning.

Oppgaven har i liten grad vært komparativ i forhold til andre former for sykepleie, opplysningsvirksomhet, historie om de frivillige foreningene, tuberkulosebekjempelse og så videre. Det har verken vært tid eller plass til en grundig sammenlikning. Jeg håper likevel at oppgaven kan være et bidrag til disse forskningsfeltene fordi den viser at reisesøstrene var en del av disse feltene. Den kan derfor supplere slike felt, og kanskje til og med utvide dem. For eksempel viser den at sykepleiere ikke bare var stedfaste sykepleiere knyttet til lokale institusjoner, foreninger, leger og så videre, men omreisende som levde et ”kuffertliv”. De var ikke bare opplysere på individnivå som opplyste husmødre og pasienter, men opplysere som henvendte seg til store og sammensatte grupper av tilhørere. Leger, prester, lærere og formenn, sykepleiere, bønder, barn og husmødre – alle kunne få tips og opplysning av reisesøsteren.

Ved veis ende vil jeg konkludere med at det finnes mange nye spørsmål og forskningsmuligheter knyttet til reisesøstervirksomheten. Jeg tror det vil være særlig givende å utvide feltet og finne et sammenlikningsgrunnlag. Hva fantes for eksempel før og etter mellomkrigstidens reisesøstervirksomhet? Hvordan var virksomheten i de andre frivillige foreningene? Hvordan var liknende virksomheter i andre land? En komparativ studie kan avdekke forskjeller og likheter og kanskje hvilken transfer som kan ha foregått. Feltet kan med fordel utvides geografisk, tidsmessig, tematisk og i forhold til annet kildemateriale. Samtidig kan det også bli spennende forskning ved å snevre inn feltet og ta dypdykk i deler av denne komplekse virksomheten.

Bilde 9: ”s.Dikka er med i aakeren” står det på denne tegningen laget av et ukjent barn i Talvik. Søster Dikka er portrettert til venstre i bildet, i full sving med å plukke poteter. – en understreking av reisesøsterens flersidige rolle og deltakelse i lokalsamfunnene.

Abstract

This master thesis deals with the ambulant nurses of the *Norwegian National Association for Combating Tuberculosis* in the inter-war years. The ambulant nurses or the traveling teachers in hygiene, as they also were called, were to travel in the rural areas of Norway and educate the population on how to prevent tuberculosis. The association started with this activity in 1911 and it became a priority in the 1920's. In the 1930's turbulent economy and debates on how to best prevent tuberculosis threatened this activity, but it continued until the Second World War and even some time after.

The activity was primarily a method of reaching people in their homes, but it was soon expanded to giving lectures, courses and demonstrations for a larger number of peoples. It became a part of a social hygiene movement and was founded on an idea that a number of aspects had an effect on public health. Hygiene, nutrition, living conditions and so on was thought to have an effect on the ability to resist illness. By educating the people in these matters, one could prevent illness and build public health.

I started out with an assumption that knowledge and influence travelled down-wards, from the central association through the ambulant nurses to the people who were to be educated. I quickly discovered that this was not the case. First of all, the nurses were not only tools for the central associations, but they had a great deal of independence and say over their own activity. Secondly, it soon became clear that they also had a variety of other assignments, besides the education. They guided local nurses and associations, cooperated with district doctors and reported to the *Norwegian National Association for Combating Tuberculosis*. Their insight into the local communities, the health status and the local efforts of against illness, was used by the central association and the nurses were perceived as experts on these fields. The knowledge did not only travel down-wards, but also the other way around.

The thesis has therefore become a study of the role of the ambulant nurse in order to show this complexity. I have studied how she interacted with local actors, such as the people she was going to educate, the local nurses, doctors and associations, and how the central association and the nurse acted together.

Bildeliste

Bilde 1. Utdrag av oversikt over foredrag 1936. Dikka Bruu RA PA 1245 Gb L0003

Bilde 2. Avisutklipp fra ukjent lokalavis. Dikka Bruus reisedagbok 1939-. RA PA 1245 Ga L0003

Bilde 3. Dikka Bruu på reisefot i 1933. Reisedagbok for Dikka Bruu. RA PA 1245 Ga L0004.

Bilde 4. Oversikt over Dikka Bruus foredrag og besøk i foreninger 6.10.29–20.6.1930. RA PA 1245 Gb L0001.

Bilde 5. Nasjonalforeningens søsterdrakt i 1928. *Meddelelser* 1927–1929 Søsteravdelingen: XX.

Bilde 6. Dikka Bruus reisedagbok fra 1931. RA PA 1245 Ga L0001.

Bilde 7. publisert i *Meddelelser* august 1936, da Øverland ble feiret for 25 års innsats som sekretær i Nasjonalforeningen.

Bilde 8: Postkort fra Dikka Bruu til Birger Øverland januar 1931. RA PA 1245 Gb L0001.

Bilde 9: Tegningen er limt inn i Dikka Bruus reisedagbok. RA PA 1245 Ga L0001.

Litteraturliste

- Alsvik, O. (1991). *"Friskere, sterkere, større, renere" Om Carl Schiøtz og helsearbeidet for norske skolebarn*. Oslo, Historisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Andresen, A., K.T. Elvebakken og T. Grønlie. (2005) *Politics of Prevention, Health Propaganda, and the Organisation of Hospitals 1800-2000*. Conference Proceedings. Report 10 2005. Bergen, Rokkansenteret.
- Andresen, A. og T. Ryymin (2010). Serving the countryside in times of crisis: Norway 1912–1940. *Making a New Countryside - Health Policies and Practices in European History ca. 1860 - 1950*. A. Andresen, J. L. Barona and S. Cherry. Frankfurt am Main, Peter Lang: 169 - 181.
- Andersson, Å. (1997). "Livsideal och yrkesetik: om kalltankens betydelse i det kvinneliga vårdarbetets idéhistoria." *Svensk medicinhistorisk tidskrift* (1, 1997).
- Armstrong, D. (1983). *Political anatomy of the body: medical knowledge in Britain in the twentieth century*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Backer, J. E. (1961). *Dødeligheten og dens årsaker i Norge 1856-1955*. Oslo, Statistisk sentralbyrå. E-bok: Lastet ned 23.04.2010 fra http://www.ssb.no/histstat/sos/sos_010.pdf
- Berner, B. (2003). *Sakernas tillstånd: kön, klass, teknisk expertis*. Linköping, Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet.
- Bjarnar, O. and S. B. Skar (1995). *Norske kvinners sanitetsforening 1946-1996*. Oslo, Norske kvinners sanitetsforening.
- Blom, I. (1998). *Feberens ville rose: tre omsorgssystemer i tuberkulosearbeidet 1900-1960*. Bergen, Fagbokforlaget.
- Blom, I. (2002). "Opplysningskampanjer i kampen mot tuberkulose frem til ca. 1940." *Tidsskrift for den norske legeforening* (1, 2002)
- Blom, I. og S. Sogner (2005) *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo, Cappelen akademiske forlag.
- Craven, D. (1889) *A guide to District Nurses*. London, MacMillan and Co and New York.
- Dagre, T. (1985). *Korstog for folkehelsen: Nasjonalforeningen for folkehelsen: 1910-1985: 75 år*. Oslo, Nasjonalforeningen for folkehelsen.
- Dingwall, R., Rafferty A. M. and Webster C. (1988). *District Nursing and Health Visiting. An Introduction to the Social History of Nursing*. London, Routledge.

- Elstad, I. (2006). District nursing between the local and the international. Northern Norway 1890 - 1940. Lastet ned 18.8.2009 fra <http://www.ub.uit.no/munin/bitstream/10037/759/1/article.pdf>.
- Elstad, I. and T. Hamran (2006). *Sykdom: Nord-Norge før 1940*. Bergen, Fagbokforlaget.
- Elvbakken, K. T. and G. Riise (2003). *Byen og helsearbeidet*. Bergen, Fagbokforlaget.
- Elvbakken, K. T. and D. Stenvoll (2008). *Reisen til helseland: propaganda i folkehelsens tjeneste*. Bergen, Fagbokforlaget.
- Emanuelsson, A. (1990). *Pionjärer i vitt: professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden, 1851-1939*. Stockholm, Förbundet.
- Emanuelsson, A. and R. Wendt (1994). *I folkhälsans tjänst: sju decennier med den svenska distriktssköterskan*. Stockholm, Vårdförbundet SHSTF.
- Erichsen, R. W. (1960). *Streif fra Nasjonalforeningens 50-årige historie: Nasjonalforeningen mot tuberkulosen for folkehelsen 1910 - 29. juni - 1960*. Oslo, Aschehoug.
- Ericson, K. (2007). *"Renslig i sit Arbeide og med sin Person": hygienisering av kvinner 1888-1910*. Trondheim, mastergradsoppgave i historie ved NTNU.
- Foucault, M. (1972). Truth and power. *Power and knowledge*. C. Gordon. New York, Pantheon Books: 109-133.
- Furre, B. (2004). *Norsk historie 1914 - 2000*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Grimen, H. og K.T. Elvbakken (2003) *Cultural Perspectives on Risk, Preventive Medicine and Health Promotion*. Report 15 2003. Bergen, Rokkansenteret.
- Hamran, T. (1987). *Den tause kunnskapen: utviklingstendenser i sykepleiefaget i et vitenskapsteoretisk perspektiv*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Harbitz, F. and B. Øverland (1923). *The Combating of Tuberculosis in Norway*. Oslo, The Norwegian National Association for Combating Tuberculosis.
- Hauge, S. (1995). *Frå sjukepleie til helsepleie?: ein lærebokanalyse med fokus på bruken av begrepa sjukdom og helse i norske lærebøker i sjukepleie i tida 1920 til 1990*. Oslo, Hovedoppgave ved institutt for sykepleievitenskap, UiO.
- Hilden, A. (1987). *Tuberkulosesykepleiersken*. Odense, Nationalforeningen til bekæmpelse af lungesygdomme.
- Jákupsstovu, B. í (2006). *Kunnskap og makt. Færøysk helsepolitikk gjennom 150 år*. Faroe University Press, Torshavn.
- Kjeldstadli, K. (1999) *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. 5.opplag 2007. Oslo, Universitetsforlaget.

- Kjærheim, K. (1980). *Mellom kloke koner og hvitkledte menn: det norske jordmorvesenet på 1800-tallet*. Oslo, Universitetet i Oslo, Seksjon for medisinsk historie.
- Kvalsvik, M. P. (2003). *"Kvinner selv stod opp og strede"*. Bølandet, Askeladden forlag.
- Maggs, C. (1987). *Nursing History: The State of the Art*. New Hampshire, Croom Helm.
- Malterud, K., K.T. Elvbakken og P.Solvang. *Sunnhet og sykdom i et kulturelt perspektiv. Bidrag fra Helsekameratenes avslutningsseminar*. Rapport 12 2005. Bergen, Rokkansenteret.
- Marland, H. and A. M. Rafferty (1997). *Midwives, society, and childbirth: debates and controversies in the modern period*. London, Routledge.
- Mellemgaard, S. (1998). *Kroppens natur: sundhedsopplysning og naturidealer i 250 år*. København, Museum Tusculaneums Forlag.
- Moseng, O. G. (2003). *Ansaret for undersåttens helse 1603-1850*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Moseng, O. G. (2009). Søster Tonnie. *Norsk Sykepleierforbund og sykepleiernes historie*. Oslo. Upublisert manuskript. (Moseng 2009a i fotnotene)
- Moseng, O. G. (2009). Høgskolen som ble til et fortsettelseskurs. *Norsk Sykepleierforbund og sykepleiernes historie*. Oslo. Upublisert manuskript. (Moseng 2009b)
- Moseng, O. G. (2009). "Konkurrerende kurs... alt annet end en success" Utdanning som profesjonsstrategi. *Norsk Sykepleierforbund og sykepleiernes historie*. Oslo. Upublisert manuskript. (Moseng 2009c)
- Moseng, O. G. (2009). Flere veier til sykepleie. Alternativene til institusjonen: privatpleie, menighetspleie og distriktssykepleiersker. *Norsk Sykepleierforbund og sykepleiernes historie*. Oslo. Upublisert manuskript. (Moseng 2009d)
- Nasjonalforeningen for folkehelsens hjemmeside (2010)
http://burns.idium.net/nasjonalforeningen.no/no/Om_oss/Historie/. Lastet ned 25.02.2010.
- Nielsen, M.-B. O. (2008). *Mennesker, makt og mikrober: epidemibekjempelse og hygiene på Sørlandet 1830-1880*. Bergen, Fagbokforlaget.
- Rogstad, S. (1997). "Kampen om eiendomsretten til tuberkulosen. - Om å søke næring til tæring." *Historisk tidsskrift* **76**(1): 87 - 116.
- Ryymen, T. (2005). Formaningens former i et flerspråklig område. Opplysningsarbeid mot tuberkulose i Finnmark. *Sunnhet og sykdom i et kulturelt perspektiv*. K. Malterud, K. T. Elvbakken and P. Solvang. Bergen, Universitetsforskning Bergen. Stein Rokkans senter for flerfaglige samfunnsstudier.

- Ryymin, T. (2009). *Smitte, språk og kultur: tuberkulosearbeidet i Finnmark*. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Sandberg, J. (2006). *Fra badestamp til daglig dusj: søkelys på hygienens historie*. Svarstad, Vekten forlag.
- Schiøtz, A. and M. Skaset (2003). *Folkets helse - landets styrke 1850-2003*. Oslo, Universitetsforlaget. (Schiøtz 2003a i fotnotene)
- Schiøtz, A. (2003). *Doktoren: distriktslegenes historie 1900-1984*. Oslo, Pax. (Schiøtz 2003b i fotnotene)
- Schiøtz, C., H. Bjelke, et al. (1939). *Lærebok i hygiene*. Oslo, Fabritius.
- Schmidt, L.-H. and J. E. Kristensen (2004). *Lys, luft og renlighed: den moderne socialhygiejnes fødsel*. København, Akademis forlag.
- Schram, C. W. (1995). *Norske kvinners sanitetsforening: tiden og menneskene som skapte den: vekst og virke i femti år: 1896 - 1946*. Oslo, Norske kvinners sanitetsforening.
- Sigvaldsen, B. (1993). *De kvindeligste kvinder: en undersøgelse af sygeplejens historie i mellemkrigstiden*. Århus. Skriftserie fra Danmarks Sygeplejerskehøjskole Nr. 1, 1993.
- Sæter, M. (1965). *Over alle grenser: Norges røde kors 100 år*. Oslo, Aschehoug.
- Store Norske Leksikon (2010) http://www.sn.no/Alltid_freidig_n%C3%A5r_du_g%C3%A5r. Lastet ned 23.4.2010.
- Tallberg, M. (1984). "Den ambulerande sjuksköterskan på landsbygden i början av 1900-talet - en pionjär inom hälsovården." *Hippokrates, Årsskrift för Finlands Medicinhistoriska Sällskap* Nr.1 1984.
- Vallgård, S. and L. Koch (2007). *Forskningsmetoder i folkesundhedsvidenskab*. København, Munksgaard Danmark.
- Vallgård, S. (2003). *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*. Århus, Aarhus Universitetsforlag
- Wingender, N. B. (1995). *Fem svaner i flok: sygeplejerskers samarbejde i Norden 1920-1995*. København, Sygeplejerskers Samarbejde i Norden.
- Öberg, L. (1996). *Barnmorskan och läkaren: kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870-1920*. Stockholm, Ordfront.
- Øverland, B. (1932). *Om tuberkulosen: en veiledning om dens årsaksforhold, smitteveier, utbredelse og bekjempelse: i første rekke beregnet som hjelp ved undervisning på lærerskoler og skoler for voksen ungdom*. Oslo, Den norske nationalforening mot tuberkulosen.

Kildeliste

Riksarkivet Privatarkiv 1245 Nasjonalforeningen for folkehelsen.

Forkortet i fotnotene som RA PA 1245.

Aa Rådsmøter

L0001 1922–35.

Ac Styret

L0001: Styremøte 1926–34, Styremøte 1936, styret 1939, styret 1941.

Ae Arbeidsutvalget

L0001 1910–21.

L0002 1926–32.

Ba Kopibøker 1923–29

L0001.

L0002.

Ga Reisedagbøker, reisesøstre 1924–45

L0001 Dikka Bruu 1926–34

L0003 Dikka Bruu 1927–45.

L0004 Dikka Bruu 1932–34 og Antonie Sandvik 1924–28

L0005 Antonie Sandvik 1929–30 og Marie Stensland 1927–30.

Gb Korrespondanse, reisesøstre 1924–48.

L0001 Dikka Bruu 1926–44.

L0002 Dikka Bruu 1926–36.

L0003 Dikka Bruu 1936–48.

L0004 Dikka Bruu 1936–48. ang lønn, regnskap, Anna Ekeland 1930–31, Dorothea Grude 1939, Gurine Hustvedt 1924 – 26, Gyda Pettersen 1929–31 og Antonie Sandvik 1924–28.

L0005 Antonie Sandvik 1928–30 og Marie Stensland 1927–39.

Meddelelser fra den Norske Nasjonalforening mot tuberkulosen.

Forkortet som *Meddelelser* i fotnotene.

Årgangene 1910–1940.

Folkehelsen (Medlemsblad for Norske Kvinners Sanitetsforening)

Forkortet som *Folkehelsen* i fotnotene.

Årgangene 1918–19, 1921–42, 1944.

Årsmeldinger for Norske kvinners sanitetsforening

Årgangene 1918–1929

Riksarkivet Privatarkiv 0379 Norske Kvinners Sanitetsforening

Ab Møteprotokoller 1911 – 1981.

L0001 Møteprotokoller 27.04.1911–08.10.1920

L0002 Møteprotokoller 27.11.1920–20.08.1929

L0003 Møteprotokoller 12.09.1929– 28.11.1939

L0004 Møteprotokoller 23.01.1940–14.11.1945

Dd Korrespondanse, årsmeldinger og regnskap, 1911–1970

Dd L0040 Øvrig korrespondanse A–Å 1920–1921

Dd L0041 Øvrig korrespondanse A–Å 1916–1921

Dd L0043: Korrespondanse med søstre A–Å 1922–24

Dd L0052 Korrespondanse med søstre A–Å 1925–

Dd L0056 Korrespondanse med søstre A–Å 1926–

Dd L0060 Korrespondanse med søstre A–Å 1927–

Vedlegg

Vedlegg 1: Oversikt over Nasjonalforeningens reisesøstre 1911–47

Navn	Periode	Område
Anna Andersen	1911–	Nordland
Ellen Karen Sajets Johannesen	1913–	Finnmark
Rikardine Bøgeberg	1914–	Finnmark
Brita Pettersen	1916–	
Kari Solheim	1917–1922	Finnmark Troms Nordland Trøndelag Møre og Romsdal Sogn og Fjordane Hordaland Rogaland
Gurine Hustvedt	1918–1926	Troms Nordland Sogn og Fjordane Hordaland Rogaland Hedmark Agder
Marie Nielsen	1918–	
Nikoline Kristiansen	1918/1919	Finnmark Troms
Magdalena Nordahl Nielsen	1919–1922	Finnmark
Margrethe Grødem	1919–1922	Finnmark Troms Agder
Frk. Liberg	1922–	
Hildur Thesen	1924–	Telemark
(Frk. Hartmann) ³³¹	1924	
Antonie Sandvik	1924–1930	Nordland Trøndelag Sogn og Fjordane Hordaland

³³¹ Hartmann reiste på turne med Hildur Thesen i 1924, men det er uvisst om hun var reisesøster.

		Møre og Romsdal
Dikka Bruu	1925–1948	Finnmark Nordland Trøndelag Møre og Romsdal Oppland Hedmark Buskerud Akershus Telemark Vestfold Østfold
Marie Stensland	1927–1939	Rogaland Telemark Agder
Gyda Pettersen	1929–1934	Nordland Trøndelag Møre og Romsdal Sogn og Fjordane Hedmark
Anna Ekeland	1930–1931	Hordaland Vestfold
Dorothea Grude	Rundt 1939	Nordland Hordaland Rogaland Agder
Aagot Nyjordet	1945–	
A. M. Nesbakken	1947–	
Magnhild Viker	1947–	

Kilder: RA PA 1245: Aa, Ac, Ae, Ga, Gb. *Meddelelser*: 1910–40.

Dette er ikke en fullstendig oversikt. Det er rekonstruksjoner på grunnlag av kildene denne oppgaven har benyttet for å gi leseren et inntrykk av virksomheten og omfanget.

Vedlegg 2: Nasjonalforeningens bevilgninger til reisesøstervirksomheten (et utvalg)

År	Budsjett	Regnskap	Antall reisesøstre	Totalforbruk NF	Plass på totale utgiftskost.
1919	6000	5378	5	50523	3
1922		8384	5	87578	2
1924	9000	7034	4	93178	4
1928	11000	10893	3	67200	2
1931	11000	8592	4	96029	3
1935 ³³²	10000	6391	2	153591	5
1938 ³³³	13000	11850	2	204233	5

Kilder: *Meddelelser* 1918–1940.

Vedlegg 3: Instruks for Nasjonalforeningens reisesøstre fra 1924.Instruks for Nationalforeningens hygieniske vandrelærere

1. De hygieniske vandrelærere ansættes av Nationalforeningens arbeidsutvalg med 3 måneders gjensidig opsigelse.
2. Nationalforeningen utreder deres faste løn, som utbetales månedsvis. Utlæg for reiser fra sted til sted refunderes dem efter specificeret regning. Hvor der ikke er truffet anden ordning, skal den kommune eller forening som ønsker deres besøk skaffe frit ophold og befordring saalænge besøket varer.
3. Vandrelæreren skal i sin virksomhet bære Nationalforeningens reglementerte drakt og merker.
4. De faar sin rute opgit av sekretæren. Finder de eller rekvirenten, at der bør foretages forandringer f.eks. i besøkets længde, har de at gjøre henvendelse derom til sekretæren.
5. Vandrelærerens opgave er at spre oplysning om, at søke øket interesse for og forstaaelsen av bedret hygiene og sykepleiesaken, herunder i første række arbeidet mot tuberkulosen.

De bør i sit arbeide ogsaa søke at faa dem i tale, som hverken kommer til foredrag eller læser brochurer og som derfor som regel mest træger at paavirkes. Deres ophold på de enkelte steder bør derfor ikke være kort.

³³² Dette året var det 25-års jubileum som kostet en del, samt at støtten til reisesøstervirksomheten fra stat og fylke trekkes tilbake.

³³³ Postene "Hygieniske vandrelærere" og "Kostholdslærerinne" er slått sammen.

6. Hvorledes dette bedst kan ske på de forskjellige steder, har vandrelæreren umiddelbart efter ankomsten til et nyt sted, at drøfte med *helseraadets ordfører* og de *private foreningers styrer*.

Helseraadets ordfører kan disponere vandrelæreren til at tilse tuberkuløse hjem, gi ham rapport om tilstandene der og til at hjelpe til at faa gjennomført de forbedringer, som han finder paakrævet, videre til at undersøke om de for kirker, skoler, forsamlingslokaler etc. vedtagne renholdsplakater findes opslaat og om de deri paabudte bestemmelser overholdes.

De lokale foreninger kan late vandrelærerne avholde foredrag eller demonstrationer i sykepleie eller paa anden maate være dem behjælpelige med at faa øket interessen og tilslutningen til deres arbeide samt forstaaelsen av et mere hygieniske levesætt i sin almindelighet.

Finder foreningen eller lægen det ønskelig at vandrelæreren avlægger besøk i friske eller syke hjem, har vandrelæreren at etterkomme et saadant ønske.

I det hele tat skal det være vandrelærerens opgave overalt at søke gjennomført mest mulig av hjelpestationsvirksomhetens opgaver.

7. Vandrelærerne bør i størst mulig udstrækning samarbeide med sykepleierskene paa de steder de besøker, dels for ved disses hjelp at faa kjendskap om forholdene overalt, baade hvad arbeidets og tuberkulosens udbredning angaar, dels for at kunde veilede søstrene og endelig for at være et slags bindeled mellom Nationalforeningen og dens søstre.
8. Vandrelærerne fører dagbok, hvor alt deres arbeide opføres for hver dag og hvor de ogsaa gjør optegnesler om alt hvad der kan være av interesse for Nationalforeningen at faa kundskap om f.eks. de hygieniske forhold, tuberkulosens utbredning og hvad der kan gjøres for at bedre forholdene.
- Dagboken forevises for og underskrives av formanden i hver besøkt forening og indsendes hvert kvartal til sekretariatet.

Kilde: *Meddelelser* 1924: 46 – 47.

Vedlegg 4: Norske kvinners sanitetsforenings reisesøstervirksomhet 1919 – 1939.

Navn	Periode	Sted
Astrid Sørensen	1919 -21	Kristiania Kristiansand krets Nordland
Marie Arnesen	1919 - 25	Trondheim krets Tromsø krets Finnmark krets
Louise Moe	Rundt 1939	Finnmark krets Troms krets
Anna Kleive Indergård	1927-1938	Nord - Norge Trondheim krets Stavanger krets Tromsø krets Telemark og Sørlandet krets
Randi Nerdrum	1925 – 193-	Kristiansand krets Nordland krets Stavanger krets Bergen krets Stavanger krets
Elise Knudsen	1925 - 1938	Bergen krets Tromsø krets Finnmark krets Trondheim krets Oslo krets
Gudrun Fjærli	1925 - 1926	Trondheim krets
Gerd Wesnes	1939-	Stavanger krets

Kilder: Årsmeldinger for Norske kvinners sanitetsforening 1918–1929, *Folkehelsen* 1918–19, 1921–42, 1944 og RA PA 0379 Ab.

Dette er ikke en fullstendig oversikt. Det er rekonstruksjoner på grunnlag av kildene denne oppgaven har benyttet for å gi leseren et inntrykk av virksomheten og omfanget.